

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

© Fortepan, 1968

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Weiss János • Heinz Bude
Hans Magnus Enzensberger
Günter Grass • Theodor W. Adorno
Hans-Jürgen Krahl • Jürgen Habermas
Kovács János Mátyás • Szilágyi Ákos

'68

2018. 6. szám

Ára: 700 Ft

© Fortepan, 1968

E SZÁMUNK SZERZŐI

Adorno, Theodor W. (1903–1969) német filozófus, zeneesztéta

Bude, Heinz (1954) német szociológus

Enzensberger, Hans Magnus (1929) német költő, író

Grass, Günter (1927–2015) német író

Habermas, Jürgen (1929) német filozófus, szociológus

Kovács János Mátyás (1950) közgazdász

Krahl, Hans-Jürgen (1943–1970) német diákvezér

Szilágyi Ákos (1950) költő, esztéta

Weiss János (1957) filozófus, filozófiatörténész

E számunkat a Fortepan Gyűjtemény fotóival illusztráltuk.

Legyen egyszerre archaikus és szexi! Olvasson **30 éves** folyóiratot!
Pompás cikkek, remek gondolatok! Ne maradjon le egyetlen számról se!
Legyen előfizetőnk! Utaljon **5500 forintot**, s Öné lesz 11 lapszám!
Vagy legyen **7000 forint** utalásával a **2000** támogató előfizetője!

Bankszámlaszámunk:

K&H Bank Zrt., 10201006-50165757-00000000

Ha utal, írja meg postacímét a ketezer.lap@gmail.com címre. Köszönjük!

A **2000** egyes számai kaphatók a lapárosoknál,
az Írók Boltjában, a Magvető Caféban
és az Atlantisz Könyvszigeten.

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P

30. ÉVFOLYAM 6. SZÁM

Weiss János: <i>Az összeállítás elé</i>	3
Heinz Bude: <i>„A szexualitás semmiféle szerepet sem játszott”</i>	7
Hans Magnus Enzensberger: <i>Emlékezés egy tumultusra</i>	11
Günter Grass: <i>„Az erőszak megint szalonképes lett”</i>	15
Theodor W. Adorno: <i>A szükségállapot-törvények ellen</i>	26
Hans-Jürgen Krahl: <i>Egy Lukácsról szóló vitából</i>	28
Jürgen Habermas: <i>A látszatforradalom és gyermekei</i>	32
<hr/>	
Kovács János Mátyás: <i>Irány homály</i>	40
<hr/>	
DOKU-MENTÉS	
<hr/>	
Szilágyi Ákos: <i>A remény tündöklő bohócjátéka</i>	61

E számunk fordításait válogatta Weiss János,
szövegeket gondozta Czeglédi András.

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSAK: KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: BOJTÁR ENDRE | HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

| RÉTI PÉTER | SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETÜKKEL. TÖRDELÉS: SÓRFŐZŐ ZSUZA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS VEZETŐ: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

„A szálakat a kezükben tartják”. Kommune I., A meztelenek parádéja, lásd Bude-interjú, 9. oldal.

Az összeállítás elé

*Nem adjuk át magunkat az illúzióknak, hogy a mostani periódusban forradalmat tudnánk csinálni. [...] Nálunk a munkások, az alkalmazottak, a diákok, a parasz-
tok és az egyetemisták egysége lesz a döntő feltétele az összforradalomnak.¹*

A diákmozgalom csúcspontja 1968-ra, pontosabban 1968 májusára tehető. Az ilyen dátumok azonban a visszatekintő emlékezetben mindig misztifikálódnak; és a visszatekintő számára nagy lesz a kísértés, hogy valamiképpen megmondja, hogy az akkori történéseknek mi is (volt) a lényege. Az alábbiakban két ilyen kísérletet szeretnék röviden felvillantani. (1) „[A diákmozgalom] cezúra volt a [Német] Szövetségi Köztársaság történetében: a vietnámi háború elleni tiltakozástól kísérve, [...] radikálisan megkérdőjelezte a társadalmi viszonyokat, ami privát volt, politikai lett.”² E gondolat háttérében az áll / állhat, hogy a nemzetiszocializmus bukása és a háború elvesztése után nagyon sok minden a magánszférába süllyedt vissza: mindenki boldoguljon a problémákkal, ahogy csak tud. Ahogy az várható volt, még a családi életben belül is óriási feszültségek léptek föl. „A családban [...] préselődött össze, ami másképp nem

tudott megnyilvánulni. A szülők, akik idegenné váltak egymás számára, a gyerekekkel próbálták megértetni a háború és a fasiszmus utáni helyzetüket. A nyilvános diskurzust a szülők és a gyerekek közötti vérfertőzésszerű koalíciós és ellenkoalíciós játék helyettesítette. És így a család vált a történelem kihordási terepévé.”³ (2) Wolfgang Kraushaar pedig az idén megjelent könyvében a diákmozgalom lényegét egy romantikus szellemre vezeti vissza. „Minél nagyobb lesz a 68-as mozgalommal szembeni történelmi távolság, annál erősebben tudatosodik a szemlélőben, hogy mennyire meg van spékelve romantikus motívumokkal. Amivel szemben az akkori szereplőknek – akik politikailag és osztályharcosan akarták interpretálni magukat – csak kevés érzékük volt, az utólag annál világosan előtérbe lép.”⁴ Vagyis a diákmozgalmat egy „forradalmi lelkülettel” lehet jellemezni: az arra vonatkozó általános

hittel, hogy a későkapitalista társadalom viszonyai formálhatók, és az emberiség sorsa jobbra fordítható.

Az alábbi összeállítás egy másik logikát követ, méghozzá módszertani megfontolásokra támaszkodva. Hans Magnus Enzensberger így kezdi az itt közölt dolgozatát: „Az emlékezet egy szita. 1968 olyan évszám, amelybe befészkelte magát az imagináció. Reminiszcenciák, allegóriák, öncsalások, általánosítások és projekciók sora lépett annak helyébe, ami ebben a lélegzetvétel nélküli évben történt.” És hasonlóképpen nyilatkozott Rolf Wiggershaus is: „Az 1968-as évre való emlékezés csakis kollázsként lehetséges. Egy fél évszázaddal az események után ezt úgy kell elképzelnünk, hogy azt, ami időközben a publikációkban és a dokumentumokban a rendelkezésünkre áll, ki kell egészítenünk azzal, amit mi magunk is átéltünk [...]”⁵ Így el lehet kerülni a gyors lényegmegragadásokat: a diákmozgalmak lényegének egy elvont tézisre való leszűkítését.

Az alábbi „németes” összeállítás „csak” egy történetet szeretne elmesélni: a mából való visszatekintés feltételeitől egy korabeli kemény kritikához szeretne eljutni. (1) Enzensberger tanulmánya az egyetlen, amelyik nem az események közepete íródott, hanem jó másfél évtizedes

késéssel, és a visszatekintésre vonatkozó megfontolások miatt szerepel a válogatásban. (Lenne még egy másik értelmezési kontextusa is: a prágai események előtérbe állítása és fölértékelése. Ebbe a tradícióba sorolhatók Günter Grass következő sorai is: „És hát ... igen, hatvannyolc késő nyarán történt még más is – böktem ki hirtelen, hallgatóim feje fölött, akik ijedten pillantottak fel két vers elemzéséből. – A csehszlovák bevonulás, amelyben német katonák is részt vettek.”)⁶ (2) Grass 1968. május elsején tartott beszéde közvetlenül a tüntetések és a rendőri akciók erőszakspiráljának beindulására reflektál. 1968. április 11-én egy Joseph Bachmann nevű segédmunkás fejbe lőtte a diákmozgalmak vezető, országszerte ismert személyiségét, Rudi Dutschkét. Egyéni elkövetőről van szó, de a diákmozgalom vezetői úgy vélték, hogy az egyéni elkövetés mögött egész gépezet áll, méghozzá a Springer Verlag, amely a maga napilapjaival fölkorbácsolta a gyűlöletet és az előítéleteket. A merénylet utáni első tüntetéseken a diákok játékosan-fenyegetőzve ezt kezdték el skandálni: *die Studenten schießen zurück* [a diákok visszalőnek]. (Nemrég Wolfgang Kraushaar állította föl azt a tézist, hogy a diákmozgalom belső dinamikájában sokkal mélyebben van megalapozva az erőszak alkalmazása, mint ahogy ezt eddig hittük. És így az RAF-hez való átmenetet nem

is annyira törésként, mint inkább kontinuitásként kell elképzelnünk.)⁷ (3) A szükségállapotra vonatkozó törvény tárgyalása, majd elfogadása a nyugat-német parlamentben – a diákmozgalom csúcspontján – olaj volt a tűzre; ez ugyanis óriási lendületet adott a tiltakozásoknak. De végül a tiltakozásoknak sem tett jót, mert elterelte a figyelmet az elsődleges problémákról. Adorno kis dolgozata töményen és pregnánsan fogalmazta meg egy széles értelmiségi réteg általános véleményét – bár azt nem lehetett tudni, hogy ezt a törvényt sohasem fogják bevezetni. (4) A diákmozgalom frankfurti szárnyának meghatározó sajátossága a Frankfurter Iskola kritikai elméletére való támaszkodás, és az azzal vívott küzdelem volt. „Ezt az elméletet sok szerző teljes joggal a mozgalom intellektuális és politikai forrásai közé sorolja, messze Frankfurt határain túlmutatóan. És ez sehol sem lesz világosabb, mint a Goethe Egyetem keretei között kialakult konfliktusok esetében.”⁸ Ezért Frankfurtban a diákmozgalmat magas szintű filozófiai-szociológiai viták kísérték. E vi-

ták kiemelkedő szereplője Adorno akkori legtehetségesebb doktorandusza, Hans-Jürgen Krahl volt. Ő a Frankfurter Iskola aktuális elméletével szemben Lukácsra visszanyúlva próbálta újra megalapozni a kritikai elmélet tradícióját.⁹ (Adorno 1969. augusztus 6-án, Krahl 1970. február 13-án halt meg – mindketten tragikus körülmények között.) (5) 1968. június elején Habermas a mozgalommal való szimpatizálás kimondása után, annak alapvető kritikáját is megfogalmazta; erre az után került sor, hogy diákok Frankfurtban pünkösd hetében megszállták az egyetemet, száműzték a rektort, aki válaszképpen fölfüggesztette a tanítást és a vizsgáztatást. Habermas kritikája elsősorban egy akcionista csoportosulásra vonatkozik, amely egyre kevésbé riadt vissza az erőszak alkalmazásától. A *látszatforradalom* megbélyegzés azonban nem hatotta meg a diákokat, hiszen ugyan állandóan alkalmazták a forradalmi retorikát, de azt azért – mint a mottóban láttuk – ők sem nagyon hitték, hogy ez már a forradalom.

Weiss János

JEGYZETEK

1. Lásd Rudi Dutschke: Provokationen – Letztes Interview vor dem Attentat am 11. April 1968. In uő: *Geschichte ist machbar*, Verlag Klaus Wagenbach, 2018. 84.
2. <https://www.tagesspiegel.de/themen/1968-studentenrevolte/>
3. Heinz Bude: *Bilanz der Nachfolge. Die Bundesrepublik und der Nationalsozialismus*. Suhrkamp Verlag, 1992. 75.

4. Wolfgang Kraushaar: *Die blinden Flecken der 68er-Bewegung*. Klett-Cotta Verlag, 2018. 27.
5. Rolf Wiggershaus: „Max: so weit haben wir's gebracht”. In *Forschung Frankfurt*, 2018/1. 14.
6. Günter Grass: *Az én évszázadom*. Európa Könyvkiadó, 1999. 191.
7. „Az a meggyőződés, hogy a '68-as mozgalom és a Rote Armee Fraktion (RAF) terrorizmusa között éles határvonalat lehet húzni, még mindig széleskörűen tartja magát.” Kraushaar az egész könyvével ezt a meggyőződést szeretné megingatni. (Wolfgang Kraushaar: *Die blinden Flecken der RAF*. Klett-Cotta Verlag, 2017. 33.) Ennek azonban csak úgy lehet nekiállni, ha a diákmozgalmat valamilyen egységes folyamatnak, és nem különböző jellegzetes színhelyekből összeállónak tekintjük, amelyek sajátos szubkultúrával rendelkeztek: ilyen volt a frankfurti, a nyugat-berlini és a sváb-bajor szubkultúra. (Ezt így mondta el egy közelmúltban készült interjúban Michael Wolf, a frankfurti SDS egyik egykori vezetője.)
8. Rudolf Walther: Als Studenten Goethe mit Marx vertrieben. In *Forschung Frankfurt*, 2018/1. 1–2.
9. Grass leírta az Adorno és Krahl közötti nagy összecsapást, amelyre 1968. szeptember végén a frankfurti könyvvásár pódiumbeszélgetésén került sor. „Összecsapás” helyett azonban inkább azt kellene mondanunk, hogy Krahl „lesöpörte” Adornót. Lásd Günter Grass: i. m. 188–192.

© Fortepan, 1968

„A szexualitás semmiféle szerepet sem játszott”

DIE ZEIT: *Bude úr, 1968-at izzóan védelmezik és forrón támadják. De azt senki nem vitatja, hogy valami fontosat jelent. Vajon mit?*

Heinz Bude: 1968 volt az utolsó forró forradalom, és az első cool lázadás. A Rudi Dutschke köré szerveződött SDS-frakció a húszas évek elszalasztott pillanatait próbálta újra életre kelteni olyan írásokkal, mint Lukács György *Történelem és osztálytudata* vagy Walter Benjamin *Történelemfilozófiai tézisei*. De ez csak egy kis kör maradt volna, ha nem lett volna az a sok huszonéves, akiket egy hallatlan vágy mozgatott. Ki az ötvenes évek kriptájából, elmenekülni a lemosható műanyag asztalterítős konyhaasztaloktól. '68 mindenekelőtt olyan emberek tébolyult útra kelése volt, akik nem tudták, hogy mit akarnak, és hogy kik is ők.

ZEIT: *Ön már hosszú évek óta a „Szövetségi Köztársaság családregejnyén” dolgozik, először a „légvédelmi ki-*

segítő szolgálatosokról”, akik 1926 körül születtek, aztán a hatvannyolcasokról akar írni. Mi áll itt a „családregejny” koncepciója mögött?

Bude: Alapjában véve a saját életrajzi tapasztalataimról van szó. Van két fiútestvérem, akik mindketten a háborúban, egy-egy szolgálati szabadság alatt fogantak; az egyik 1940-ben, a másik 1944-ben született. Ők tulajdonképpen hatvannyolcasok, még akkor is, ha semmi közük nem volt a mozgalomhoz, mert az egyik kamionsofőr volt, a másik meg asztalos. Apám 1911-ben született, mint cserkész megfordult az ifúsági mozgalomban, aztán a húszas évei végén részt vett a Lengyelország elleni támadásban, aztán részt vett a francia hadjáratban, és végül 1950-ig orosz hadifogságban volt. Anyám egy ambiciózus katolikus vasutas-családból származik; a két gyerekével Emslandba, egy parasztházba evakuálták konyhai cselédként, 1918-as születésű, ugyanúgy, mint Helmut

Schmidt. Én 1954-ben, a „berni csoda” évében születtem. A szüleim számára én voltam a házasság és a családi élet újrakezdésének ígérete. A családom története valahogy a német társadalom egészének története a II. világháború után, a végrehajtott tömeggyilkosságok árnyékában. Ebben a történetben, akárcsak Edgar Reitz *Heimat*-filmjeiben, az tárul a szemünk elé, miként tudott egy társadalom a kollektív örülettől elszakadva, nemzedéki töréseken át odáig eljutni, hogy ma Európa gazdaságilag legerősebb és politikailag talán leghatalmasabb országává vált.

ZEIT: Ön némi visszafogottsággal viszonyult a hatvannyolcasokhoz új könyve viszont egyfajta melankóliát és depressziót áraszt, a hősök kudarcát ecseteli. Hogyan jutott el A-ból B-be?

Bude: Azt a kérdést tettem föl magamnak: hogyan lehet megérteni a háborús gyerekek egész generációját, akik a romok között nőttek föl, és aztán fiatalokként kipróbálták a felkelést. Egy 1940-ben született kislány, 1944 októberében egy késő este, nem egészen ötévesen a nővérével és az anyjával a Friedrichstrasse-i pályaudvarról a rendező pályaudvar felé halad, keresztül a szétbombázott Berlinen, és az az érzése, hogy a pokolban van. Ő aztán híres feminista lesz, aki semmi kétséget sem hagy afelől, hogy a nők is bűnrészesekké válnak, ha nem képesek megérteni a

saját korukat. Megtanultam megérteni azt a generációt, amely 1968-ban keresett valakit, aki ki tudná vezetni a pokolból. Ezért ez a könyv címe: *Adorno a romok gyermekeinek*.

ZEIT: *De nem jelenti-e ez a mozgalom depolitizálását? Hiszen a közkeletű felfogások szerint a hatvannyolcasok hajtották végre a Szövetségi Köztársaság nyugatosítását és demokratizálását, elindították a szexuális felszabadítást, és mindenekelőtt gondoskodtak arról, hogy a zsidókkal szemben elkövetett tömeggyilkosság témává váljék.*

Bude: Én ezt másképp látom. A szexuális felszabadítás már sokkal korábban elkezdődött, Hildegard Kneffel, a *Constanze* című folyóirattal és Beate Uhséval, a műrepülés-pilótával, és a kora miatt légvédelmi kiegészítő szolgálatos Oswald Kolléval. Azokban az interjúkban, amelyeket a mozgalom szereplőivel készítettem, a szexualitás semmiféle szerepet sem játszott. 1968 inkább csak megnehezítette azt, ami itt már régóta folyamatban volt, mivel mindent filozófiailag megterhelt, és princípiummá próbált fölemelni. És érdekes módon éppen a férfiak, akikkel beszéltem, voltak görcsösek. A hatvannyolcasok a demokráciát is, mint a népakarat felderítésére vonatkozó eljárást, alapjában véve inkább megvetették. Szerették a forradalmat, de nem szerették a demokráciát. És még maga Auschwitz sem volt '68-ban

téma. Vagy csak nagyon indirekt módon, mint Max Horkheimer tézisében: „aki a kapitalizmusról nem akar beszélni, annak a fasizmusról is hallgatnia kell”.

ZEIT: *Van az a híres fénykép a Kommune I-ről, akik meztelenül, mintegy kivégző osztag előtt állva, egy falnál sorakoznak föl. És ebben általában a náci áldozatokkal való tudatlan azonosulást látták; és csak úgy falták a zsidó remigránsok munkáit is: Adorno, Horkheimer és Marcuse műveit. Így egy kicsit furcsán ugyan, de az apák bűneit próbálták távol tartani maguktól. Más szerzők, mint pl. Götz Aly, aztán még tovább mentek és a hatvannyolcasokat magukat hasonlították a nácikhoz.*

Bude: Nem tudom. Ebbe a képbe túl sokat lehet beleinterpretálni. A *Kommune I* a korai APO happening-gyára volt. A meztelenek parádéja. Négy férfi és három nő háttal áll a kamerának egy fehér fal előtt. Csak a kisfű a kép jobb oldalán fordul hátra, és nyilván azt kérdezi, hogy mi is történik itt. A trükk abban áll, hogy védtelenné teszik magukat, és ezáltal a kép az ő kezükben van. A személy a kamerával, akinek nagyon fontos volt a kép, már nem tehet mást, csak lenyomja a gombot. A hatvannyolcas módszer itt azt mondja: valami egészen mást csinálunk, és ezáltal a szálakat a kezünkben tartjuk.

ZEIT: *Az első demonstráció, amelyen ön 1968-ban (vagyis 14 évesen) részt vett, a prágai bevonulás elleni demonstráció volt. Ezek a demonstrációk a liberális antikommunizmus szelleméből következtek – ez olyasvalami, amit általában nem szoktak összekötni 1968-al, és amit olyan emberek képviseltek, mint Ernst Fraenkel vagy a politológus Richard Löwenthal, akiket a diákok eléggé utáltak.*

Bude: Igen, a liberálisoknak, a szociáldemokratáknak, sőt még a szocialista antikommunistáknak sem volt esélyük a hatvannyolcas egyetemisták körében. Hogy különösen a zsidó remigránsok az előadások megzavarásában az SA módszereinek visszatérését látták, arról sok egykori hatvannyolcas (akik mára professzorok lettek) már hallani sem akar. Az empátiának ezt a leblokkolását nem tudom megérteni. És ezen az sem segít, ha most a generáció néhány intellektuális szószólója a rigorózus kommunizmusról a rigorózus liberalizmusra lovagol át.

ZEIT: *A hedonizmusból, amelyet még mindig 1968-hoz kötnek, Önnél nem sok minden maradt meg. Nem volt ez egy vidám történet?*

Bude: '68 összességében elég komoly és vigasztalan volt. Gondoljon csak a rá következő hetvenes évek különböző pártalapítási kísérleteire, maoista, szovjet és trockista színezettel. Itt sok életenergia pazaroló-

dott el. Az 1977-es német ősszel aztán mindennek vége szakadt. Megnéztem magamnak a körülrajongott Ulrike Meinhof föllépéseit Werner Höfer *Internationales Frühshoppen* című műsorában, és aztán az interjúkat, amelyeket röviden az illegalitásba vonulása előtt adott, és még most is nagyon jól értem Heinrich Böll kétségbeesését, aki még 1972-ben a *Spiegelben* arra ragadtatta magát, hogy „szabad elvonulást” követeljen Ulrike Meinhof számára.

ZEIT: *Az egyik fő ellenvetés jobbról és balról a hatvannyolcasokkal szemben az, hogy az önmegvalósításukkal hozzájárultak minden kötelék felbomlásához, a kommercializáláshoz és a szexualizáláshoz, vagyis, hogy tulajdonképpen ők találták föl a neoliberalizmust. Van ebben valami?*

Bude: Ebben annyiban van valami, hogy 1968 elindított valamit, amit egyes szám első személyű politikának nevezhetünk, amely azt kérdezi, hogy az én személyes hogylétem hogyan függ össze a társadalmi viszonyokkal. Végére is az akkor népszerűvé váló társadalom-fogalom is tartalmazott egyfajta distanciát a társadalommal szemben. Semminek nem kell úgy lennie, ahogy

van, mindent meg lehet kérdőjelezni. Ez az, ami annyira idegesíti 1968 kritikussait: hogy a kötelékeket és a kötelezettségeket már nem tekintik egyszerű adottságnak, hanem fáradtsággal és erőfeszítéssel helyreállítandóknak és fenntartandóknak. 1968 behajtja ennek a költségeit, de a nyereséget természetesen mindenki maga szeretné zsebre tenni.

ZEIT: *Lehet azt mondani, hogy ön egyszerre terapeutája és bírója a hatvannyolcasoknak?*

Bude: Igen, én ezt üzenném a hatvannyolcasoknak: ti a felszabadítás egy hallatlan kísérletére vállalkoztatok. És ebben a forradalmi arroganciát kevertétek a lázadó buzgalommal. Ez a ti örökségetek, és azt nem lehet előre látni, hogy valami ilyesmi lehetséges lesz-e a közeljövőben. Most 70 és 80 között vagytok, és látjátok, hogy a jobb- és baloldali kortársaitok lassan meghalnak. Most már mehetek és megengedhetitek, hogy a gyerekeitek és az unokáitok valami mást csináljanak.

Megjelent: *Die Zeit*, 2018. január 25. 39. A kérdező Mariam Lau volt.

FORDÍTOTTA WEISS JÁNOS

Hans Magnus Enzensberger

Emlékezés egy tumultusra

(ADALÉKOK EGY 1968-AS NAPLÓHOZ)

Az emlékezet egy szita. 1968 olyan évszám, amelybe befészkelte magát az imagináció. Reminiszcenciák, allegóriák, öncsalások, általánosítások és projekciók sora lépett annak helyébe, ami ebben a lélegzetvétel nélküli évben történt. A valóságos tapasztalatok el vannak temetve a médiumok, az „archívumi anyagok”, a kerekasztal beszélgetések, a valóság veterán stilizációinak trágadombja alá.

Az emlékezetem, ez a kaotikus, kicsit részeges rendező egy abszurd filmet állít elő, melynek szekvenciái nem is illenek egymáshoz. A hang aszinkrón. Teljes beállítások alig vannak megvilágítva. Néha a vásznon csak fekete kockák vannak. És sok mindent egy mozgó kézi kame-

ra vett föl. A legtöbb szereplőt pedig már nem tudom felismerni.

Egy cukornádültetvény Camagüey-ben; látok húsz, ici-pici alakot, nagy késsel a kezükben, nem is néznek ki kubaiaknak. Valószínűleg túl fáradtak ahhoz, hogy elgondolkozzanak, mire is jó ez a sok cukor. Aztán jön egy öreg gyáracsarnok, a padlóján matracok hevernek. Talán Berlin-Moabit. Egzotikus rongyokba öltöztetett emberek néznek három fekete-fehér tévékészüléket, párhuzamosan mennek, de hangjuk nincs. A képernyők egyikén pszichedelikus rángás van, a másikon egy mosóporreklám, a harmadikon égő embereket látni. *Schnitt*. Békés vasárnapi sétálók Angkor Wat (egy kambodzsai templomváros) romjai között. Százzámra fura szobrok, körülvéve tropikus burjánzó növényzettel, megfojtva, szétrombolva. Aztán egy koktél Szihanuk herceg kastélyában. Utcai vásár, egy bordély bejárata, egy idős asszony. Hirtelen megszólalnak a szirénák.

Az írás Jirží Kolář kiállítására készült, amelyet a nürnbergi Kunsthalléban rendeztek meg 1984-ben. Megjelent: Rudolf Sievers (szerk.): 1968 *Eine Enzyklopädie*. Suhrkamp Verlag, 2008.

Majd egy párizsi utca, éjszaka, az aszfalt csillog az esőben. A város teljesen kihalt, mintha kijárási tilalom lenne. Majd egy sor pálmafa, mellette egy koloniális faház, melynek szalmate-tőjére éppen ömlik az eső. A kamera a nyílt veranda felé közeledik, hallani, ahogy a víz dobol a tetőn. Nyolc izmos indián, rozoga székeken; dohányoznak, és maguk elé pőfékelnek. Se írni, se olvasni nem tudnak, és nem értik, hogy kerültek Papetebe, Taitira. Egy elegánsan öltözött úr, melankolikus arckifejezéssel magyarázza nekem, hogy pénzre, papírokra, meghívólevelekre és egy repülőre várnak, amivel Párizsba akarnak jutni. A férfi szenátor. Salvador Allendének hívják. Chiléen kívül még senki sem ismeri. A védeneci Che Guevara bolíviai expedíciójának utolsó túlélői. *Schnitt.* Tavasz nap, valahol vidéken. Nyírfaerdő. Sétálók, kutyákkal. A háttérben egy dácsa, elől egy benőtt sír. A háttérben orosz hangokat hallani, egy kecske megy át a képen. Aztán a moszkvai metró egy állomása. Veszekedés egy részeggel, a rendőrség kihívása. A filmtekercs visszamaradó részén már csak táncoló foltok. Egy agyonlőtt férfi egy parkolóban, az arcát nem lehet fölismerni. Kivágások egy tanácskozásról, egy dohányfüstös hátsó szoba. A Szövetségi Ellenőrző Tanács épülete Berlinben, amely 1948 óta üresen áll, előtte vizágyúk. Letartóztatások. Fekete film.

Minél hosszabban nézem az anyagot, annál kevésbé értem. Nem értem, hogy történhetett ennyi minden 365 nap alatt. Mintha a rendezőt, vagyis a nézőt, állandóan egy erőteljes mozgás ragadná magával. A képek időben és térben is ide-oda ugrálnak. Vad zajok, landolások, lövések, szlogenek, sikolyok, aztán hézagok az emlékezetben. És mégis e film összeragasztási helyein valaminek történnie kellett: sor került cselekedetekre, intrikákra, találmányok születtek, versek jelentek meg, rezolúciók készültek, bűncselekményeket követtek el. (...) Vannak, akik ezt mind palackokba töltik, és memoárokat gyártanak belőle. Számomra ez rejtélyes eljárás.

Aztán ott van Prága. Akkoriban háromszor vagy négyszer jártam ott. Emlékszem a nehéz, vasból készült pallókra a történelmi belvárosban, az ajtók és az ablakok előtt, az elrozsdásodott lakatokra, hatalmas kulcsokra, sötét templomokra, homlokzatokra, amelyekről hullik lefelé a vakolat. Emlékszem a külföldieknek szóló szállodákra, a devizáért kapható lányokra, a titkosrendőrökre, a konspiratív beszélgetésekre. (...) De ez nem korábban volt? Mikor is? 1962-ben? 1964-ben? 1967-ben? A prágai képek nagyon erősen vannak megvilágítva, és nehezen datálhatók. Régi levelezőlapok között

kellene turkálni, újságkivonatokat gyűjteni, biográfiákat rekonstruálni. Csak a vaspallók ugyanazok, a kocsmákból már délelőtt részegek botladoznak kifelé, a folyosókon sztálinista holttestek rohadnak; kövek a zsidó temetőben, csengető vilamosok a háború előtti időkből; új és régi kollaboránsok villái. Mikor is volt ez? A halálosan beteg költő még ma is ott ül a konyhában, és a könyvét gépeli, amelyet sohasem fognak kiadni. A besúgók még mindig a ház előtt álldogálnak. A lepukkadt sörgyárban egy állásából kirúgott filozófus támaszkodik a söröshordókra, és Dubček a maga kopott aktatáskáját, benne az uzsonnájával, bemutatja egy erdőgazdaság portájánál. Itt nincs mit datálni.

Akkoriban a tiltott mondatok kivonultak az utcára. Kétezer, húsz ezer, kétszázezer szó, költözések, rezolúciók, intrikák, hatalmi harcok, kiáltványok, híresztelések, lázas várakozások, elementáris vágyak. De mi köze volt ennek a vágtazó mozgalomnak, a berlini és a párizsi élőképes rejtvénynek a Perdel-mozi ólmos idilljeihez, a bolíviai gerillák tévelygéseéhez, és a Mekong-folyó tűz-viharához? Sok és kevés. Nem lehetett mindent egyidejűleg „megérteni”, mindenről „írni egy verset”, vagy mindent „fogalmakba öltöztetni”. Az ellentmondások égbe kiáltóak voltak. Minden kísérlet, hogy a tumultust intelligibilissé tegyük,

szükségképpen egy ideológiai zagyvaságba torkollott. Az 1968-as évre való emlékezés ezért csak egy formát ölthetett: a kollázsét.

Ha most átszítalom az emlékezet vad manőverezéseit, akkor rábukkanok egy prágai pillanatra, amely feldolgozatlan és enigmatikus, amiről nem tudnám megmondani, hogy mit is jelent. Amíg a tereken egy mindenhová beszivárgó és erőszak nélküli nyugtalanság forrong, én fölfelé megyek egy régi ház lépcsőin, és belépek egy sötét, papírokkal, tárgyakkal, könyvekkel, képekkel telezsúfolt szobába, amelyben sajátos nyugalom uralkodik. Ott dolgozik Jiří Kolář. A két lap, amelyeket nekem ajándékozott, és amelyeket kézbe tudok venni, az egyetlen bizonyítékom arra, hogy ez a látogatás nem pusztá képzeltetés volt, hanem valóban sor került rá. Ez a nagy, zegzugos szoba padlásszoba volt? Este volt vagy már éjszaka? Sem a napot, sem a címet nem tudnám megmondani. Jiří Kolář keveset beszélt, laconikusan mutogatta a maga munkáit, az anyagainak tumultusát. Egy fáradhatatlan, kimeríthetetlen mindenevő, akinek egyetlen szelet, semmilyen maradék, semmilyen utalás nem kerülte el a figyelmét, aki mindig az egész történelmet szem előtt tartotta, annak nagyságát és a semmisségét. A történelmet évről évre felosztotta, szétdarabolta, szétszaggatta, és kommentár nélkül össze-

kötötte, egymáshoz ragasztotta, újra összeállította. Én akkoriban a prágai események centrumába kerültem. A hangtalanság ebben a műteremben fölfogta a külvilág zúgását, mint egy rádióteleszkóp: a zajt, a hang-kavalkádót, a veszekedéseket, a régi és az új hazugságokat, a vágyakat, a reményeket és az illúziókat. „A költő tulajdonképpen teljesítménye a figyelmesség” (Mandelstam). Nem annak ellenére, hanem éppen azért, mert semmit sem tanított, mindenki elismerte Kolář autoritását, aki lázas összejöveteleken próbálta menteni az ország fenyegetett szabadságát. Az ő elszántsága, hogy mindent feldolgozzon, fel tudta venni a harcot az elnyomással. Ennek a mozzanatnak az utópikus tartalma abban áll, hogy a művész fegyverek nélküli produkciója abban az időben nem volt elszigetelt jelenség: a maga megfelelőjét megtalálta egy egész nemzet összetett zsbongásában. Őt másoktól egyedül a csodálatos szuvereni-

tása különböztette meg. Sohasem nevetett, és tudta, hogy a tankok a határon állnak, de a szobát mégis a plafonig egyfajta nyugodt vidámság töltötte be. Ez a Sziszüphosz nem izzadt. Rendelkezett egy régi mester eleganciájával és könnyedségével.

Azóta eltelt tizenöt év, egy katasztrófa évei, amelyeket a normalizáció névre kereszteltek, és nem csak Prágában. A fizikai és a morális mérgezés vége továbbra sincs kilátásban. Jiří Kolářt azóta nem láttam. Időközben hetvenéves lett, a prágai műtermét kénytelen volt felcserélni egy párizsi szobával. Tudom, ez is tele van tömve papírokkal és képekkel, kanalakkal és mankókkal, ollókkal és könyvekkel, és benne sajátos nyugalom uralkodik. Kint az utcán már csak az autók közlekednek. Semmilyen tumultus sem válaszol már a munkáira. Jiří Kolář egyedül van. De nem adta föl.

FORDÍTOTTA WEISS JÁNOS

„Az erőszak megint szalonképes lett”

Hölgyeim és uraim!

Néhány évvel ezelőtt a Szövetségi Köztársaság egy neo-biedermeier társadalomnak tekintette önmagát, amely a szorgalom és a politikai letergria között hányódva, a nyugalmat, a rendet és a biztonságot ápolta.

És most egyszer csak nyugtalanság hatja át a németeket. A tegnap még jól nevelt és minden rend-principiumhoz alkalmazkodó ifjúság egyszer csak megmozdult: tiltakozik, demonstrál, provokál, és kineveti a házi sütetű demokrácia játékszabályait. Az apák megnyugtató vállveregetése – „ti nem is tudjátok, milyen jó sorotok van” – már nem akar hatni, mert nyíltan napfényre került az alkotmányos norma és az alkotmányos valóság ellentmondása; és a jól

ismert kabátok egyike sem elég nagy már az elrejtésére.

A képviseleti demokrácia általános békéje meg lett zavarva, és még a családi vacsoránál is ilyen kérdésekkel zaklatja a fiú az apát: „Mondd csak, Görögország NATO-tagország, ugye? És a NATO-nak az a célja, hogy megvédje a szabadságot. És mondd csak, ha az amerikaiak napalmot vetnek be, az ugye háborús bűncselekmény – vagy nem?”

Az apa meg nyugtat, izzad és nyugtat. Érdekkonfliktusról beszél, és azt mondja, mások is ezt csinálták. De végül mégiscsak kikéri magának, hogy még vacsora közben is kommunista propagandát kelljen hallgatnia.

De aki azt hiszi, hogy az ifjúság rossz közérzetével csak az ismert baloldali szegletekben találkozhat, azt jobb, ha idejekorán figyelmeztetjük: ez nem igaz. Az ifjúság beállítottsága az egészen jobboldali zugokba is eljut, ahol a régi pártelvtársak és a Milchpennig-ideológusok gyü-

Günter Grass beszéde 1968. május 1-én.
Megjelent: *Der Spiegel*, 1968. 19. szám, 52–58.

lekeznek.* Ez az ifjúság egyszerre politikus és apolitikus. Tele van ellentmondásokkal, és mindenhol megbotránkozást kelt, mert a társadalom nem meri kihordani a maga ellentmondásait. A fiatalság tiltakozása nyilvánvalóvá tette az elégtelenül meggyökerezett demokráciánk bizonytalanságait. A siker persze kétértelmű: vagy elindulnak a már régóta esedékes reformok, beleszólást kapunk a parlamentáris reformba, követelhetjük, hogy az eddigi NATO-reformot váltsa föl egy összeurópai békerend, amely bevonja a Varsói Szerződés államait is – vagy mint eddig is, nem történik semmi; és akkor a már most is nyilvánvaló bizonytalanság jó piacot és ingyenes reklámot fog biztosítani a hamis próféták számára.

Már most is egy nyelvi kavalkád uralkodik: az egyetemisták munkásokat akarnak felvilágosítani, amiért azok néha veréssel fenyegetik meg őket; az egyetemisták ugyanis olyan zsargont beszélnek, amelyet egyetlen munkás sem ért. Így alakulnak ki a frontvonalak. A szakszervezetisek és a szociáldemokraták, például Berlinben, a munkásokat az egyetemisták ellen uszítják. A tehetetlen kancellár

azon sajnálkozik, hogy a szükségállapot-törvénnyel nem tud már most rendet teremteni. A rendre való sztereotipikus hivatkozásra egy észak-vietnámi politikusra való hivatkozás a válasz. Az irracionális ráolvasási formulák csak arra képesek, hogy a mozgásba hozott tömegekben a régről ismert agressziós szükségleteket szabadítsák fel, az erőszakos cselekedetek így a Szövetségi Köztársaságban újra szalonképessé váltak. A Springer-konzern tömeglapjai hónapokon keresztül a beavatkozásra, a tevékeny önmegsegítésre szólítottak fel, és a Rudi Dutschke elleni merénylet után álszent módon kispolgári felháborodást tanúsítottak. Néhány diákszövetség, különösen az SDS akciói, a Dutschke elleni merénylet után szabadjára engedték az ellen-erőszakot.

Az eredmény – két halott Münchenben – minden résztvevőt arra kényszerít, hogy szembenézzen a felelősségével. Én azt vetném a felelősök szemére, legyenek azok az SDS szószólói, vagy a parlamenten kívüli ellenzék szónokai, hogy a Rudi Dutschke elleni merényletet követően megengedték a spon-tán, a politikai meggondolások által már nem kontrollált felháborodott ellenakciók kitérését. Így megtörtént az, amire a diáktiltakozások ellenfelei vártak. Ha a Dutschke elleni merénylet még a széles nyilvánosság számára világossá tehetné volna a

* A „Milchpfennig” a középkorban a „tisztelességtelen” szerelmi viszonyért az egyháznak fizetendő bírság volt.

bűnösség kérdését, akkor az emocionális ellenreakció elmosta minden differenciálás lehetőségét. Nem egyfajta felkészülési szünet lépett föl, amelyre jól szervezett tüntetések következhetek volna, felvilágosító-politikai célzattal, hanem inkább apolitikusság alakult ki; és most újra fölmerül a felelősök kérdése.

Ám eddig ez a messze ható következményekhez vezető kudarc csak skolasztikus vitákat váltott ki. Olyan kérdések merültek föl, hogy hol kezdődik, és hol fejeződik be az erőszak; személyek elleni erőszak – nem, dolgok elleni erőszak – igen. De ha a dolgok kiszolgálják az embereket, ha a kődobálások elvesztik minden kontrolljukat, akkor a skolasztikus diszkusszióknak hamarosan vége szakad; és Mahler ügyvéd úr utalásai a számításba veendő kockázatra egy olyan cinizmusra futnak ki, amely fedésben van ellenfele, Matthias Walden cinizmusával.

A regionális rendőri akciók a fokozódó brutalitásáért való felelősséget jól megvilágítják Walden úr vezércikkei és rádiókommentárjai; és hogy Mahler úr becsvágya ártott-e a diáktüntetések és a parlamenten kívüli opposzió tekintélyének, azt majd érdemes lesz megvizsgálni. Ez a két úr olyan magabiztosan lép föl, mintha egyszer és mindenkorra kibérelték volna az igazságot.

Ilyen sok abszolút igazságigény közepette Heinemann igazságügy-miniszter úr az észet képviseli. De hallgat-e még rá valaki? Például vissza tudta-e tartani Kiesinger kancellárt attól, hogy választástaktikailag az NPD-vel kokettáljon? Le tudta-e szerelni a Tanácsköztársaság újjáélesztésének romantikus elképzelését?

Nem azért jöttem ide, hogy elhallgassam a kételyeimet maguk előtt: május elseje politikai ünnep, nyílt beszédre kötelez. A baden-württembergi választás eredménye olyan számokat mutat, amelyeket már nem lehet eltussolni. Még akkor is, ha a gazdasági miniszter, Karl Schiller kivezette a német gazdaságot a mélypontról, ez az ország mindaddig lefelé fog haladni, amíg a nagykoalíció, az egykori nemzetiszocialista Kurt Georg Kiesinger vezetésével minden politikai alternatívát elmos, és ezáltal szalonképessé teszi az NPD-t.

Az SPD-nek ezt a szövetséget fel kellene adnia, mielőtt széttörne emiatt. A pártvezetés, Willy Brandt és Herbert Wehner hibás döntéseit sürgősen korrigálni kell, már csak azért is, hogy ennek az országnak megmaradjon egy erős és fejlődőképes ellenzéke. Nem tőlük jobbra, hanem inkább ott, ahol az ifúság tehetetlenül és önmagára hagyatva tiltakozik, kellene a szociáldemokratáknak a szövetségeseiket keresnie. Nemcsak a parlamentáris demokrá-

cia, hanem Németország legrégebbi demokratikus pártja, az SPD is rászorul a nagy léptékű reformokra. Ez a párt miként engedhette meg magának, hogy felületi taktikázások és kicsinyes funkcionárius packázások az SDS-t, és aztán a Szociáldemokrata Egyetemi Szövetséget eltávolítsák. Csak az SPD-ből való kizárás hajtottá bele a Szocialista Német Diákszövetséget először az utópizmusba, aztán a radikalizmusba. Azt szeretném, ha Herbert Wehnert rá lehetne venni arra, hogy az idejétmúlt pártfegyelemre való merev elképzeléseivel végre nyugdíjba vonuljon. Azt kívánám, hogy a baloldali szocialista érvrendszerű ifjúság és az SPD közötti törés begyógyítható legyen. Azt kívánám, hogy Rosa Luxemburg kiállása a másképp gondolkodók szabadságáért itt is és ott is nyitott fülekre találjon. De ki figyel még ebben az országban, ha valaki a tolerancia mellett emeli föl a szavát?

Természetesen dicséretre méltó, ha továbbra is az ész hangján szólunk. És természetesen minden nap kínálkozik alkalom a megmerevedett frontok közötti közvetítésre. És természetesen morálisan jó, ha a gyújtogatók között mint nyugodt tűzoltók sétálgatunk, és ha akarunk, akkor időtlen időkig és többé-kevésbé kényelmetlenül (nekem is van benne gyakorlatom) a székek között is ülhetünk: mint liberális, mint az egyik vagy a másik oldal idiótája,

vagy csak mint naiv ember, aki még mindig azt hiszi, hogy a szociáldemokráciát evolúciós módon tovább lehet építeni.

Mindez normális lenne és kisebb-nagyobb szünetekkel folytatható is, ha nem lenne már három halottunk, ha nem lenne a látható és a láthatatlan NPD, és ha nem állna fenn az a veszély, hogy a három halottból sok halott lehet, és ha nem lehetne előre sejteni azt, hogy a látható és a láthatatlan NPD új Harzburgi Frontként a teljes nyilvánosság előtt egyesülhet.

Emlékezzünk: 1967. június 2-án Berlinben egy Karl Heinz Kurras nevű rendőr lelőtte a diákot, Benno Ohnesorgot. De valóban Kurras volt az, aki lőtt? Mi mindennek kellett történnie, amíg a lövöldözős kedvű rendőr fölhúzza a fegyverét, kibiztosítja és leadja a halálos lövést? Azt tudjuk, hogy a berlini Springerújságok, mindenekelőtt a „Bild”, folyamatosan az erőszak alkalmazására és az önmegsegítésre szólítottak föl. Szorgalmas íróasztali munkára volt szükség, amíg az agresszív ösztönöket népünkben fel tudták tárni és fel tudták ébreszteni. Ki fogja ezeket megint elaltatni?

Emlékezzünk: Berlinben nagycsütörtökön a Kurfürstendammon is eldőrdült három lövés. Ismerjük a lövést leadó nevét, a korábbi bűncselekményeinek listáját, a felkavaróan tálatl legenda jól ismert. Az anyja azt

mondja, hogy csak egyetlen barátja volt, a motorkerékpárja. És ahogy kis képeket festett magának, és föl akasztotta őket a falra, úgy akasztottak a nyilvánosság elé is egy képecskét a lövöldözőről: nézzétek, itt van, egy külön. Egy örült, persze. Egy büntetett előéletű örült. Egy szobafestő. Egy előre nem látható eset, tehát egy *outcast*, melynek semmi köze az egyébként intakt társadalmunkhoz. Mi elhatároljuk magunkat..., de nagyon.

Nem kisebb ember, mint Kiesinger kancellár sietett együttérzését kifejezni Dutschke úr feleségének, hogy aztán rögtön védelmébe vegye az NPD-t, mint amelynek semmi köze az egészhez. És amikor a diákok a Springer-házra mutattak, és az évek óta ismert, nyílt vagy rejtett erőszakra való felhívásokat, és különösen a berlini Springer-újságokat nyilvánították az igazi lőfegyvereknek, amikor erőszakot állítottak szembe az erőszakkal, amikor elkezdtek ablakokat betörni, elkezdtek gyújtogatni, köveket dobálni, és felbomlasztották a rendet, az egy szem lövöldözőből és különből egy lövésre kész hadsereg lett. A motorkerékpár hűséges barátja csak azt csinálta, amit a szorgalmas tollak az íróasztalokon már hónapok óta előkészítettek.

Bármilyen nyers, és – legalábbis az egyik oldal vonatkozásában – át-

fogó is legyen ez az ítélet, mégsem teljes. Ugyanis nemcsak a Springer-szerkesztők íróasztalain készült elő a három lövés röppályája, a nyugatnémet erőszak előkészítő teamje ennél jóval nagyobb volt: áruháztüzek Frankfurtban, kitűnő retorikai teljesítmények, amelyek, ha nem egy második, akkor egy harmadik Vietnamot vizionálnak az Elba és a Rajna között, a tolerancia felmondása. Mindennek kézzelfogható következménye volt, amikor Nürnbergben először a Szövetségi Köztársaság történetében szélsőjobboldali és szélsőbaloldali csoportok csaptak össze. Mindezek előkészítették a lövést.

Belső meghasonlásokkal teli társadalmunk ritkán tudott ilyen önkéntelenül és mégis harmonikusan együttműködni, mint amikor a száz-ezer külön közt az egyet, az örültet és a szobafestőt arra indította, hogy lőfegyverhez nyúljon. De nem azt mondta-e ez a külön, hogy a Martin Luther King-gyilkosság indította arra, hogy a maga részéről keressen egy Kinget, és lelője? Nem megint (mivel mi krónikusan ártatlanok vagyunk) az amerikaiak a hibások? Az igaz: a jó és a rossz amerikai példák nálunk epigoniskolákat teremtenek. És mivel az epigonokból általában hiányzik a szuverenitás, ezért a Springer-ház az üldözött zsidókhoz, a tiltakozók néhány szószólója pedig az elnyomott négekhez hasonlítja magát. Egy közepes erősségű, és

a kompromisszumokban fuldoló demokráciában nehéz heroikus példákat találni; ezért meggondolatlan kölcsönzésekre kerül sor. A valóban üldözöttek nem tudnak védekezni a szenvedéstörténetük meghamisítása és ártalmatlanítása ellen.

Ez a – megint egyszer – áldatlan német forradalom, az obligát ellenforradalommal együtt, hamis hangokat és teátrális gesztusokat használ, és jogtalan követeléseket fogalmaz meg. Gyakran úgy tűnt nekem, mintha a forradalmi tanácsok, a rendőri bevetések irányítói a történelmi forradalmak jeleneit, Eizenstein filmjeit és dokumentumfelvételeit használnák mintaként. Ritkán találtak az újságok és a képes újságok ilyen hálás anyagot; ritkán volt a rendőrtiszteknek alkalmuk arra, hogy a tanultakat ilyen könnyen tettekre váltsák át, és a gumibotok szabadságát hirdessék. És ritkán talált rá egy szélsőjobboldali párt ilyen könnyen a maga választóira. A baden-württembergi választásoknak állítólag az a végső tanulsága, hogy egyrészt a forradalomnak nincs bázisa, másrészt a jobboldali államcsínyt már csak néhány rezesz tartóztatja föl.

A Szövetségi Köztársaság – ki ne tudná? – gazdag hiányokban; vizsgás állapotai kézenfekvőek. Arrogáns és a hatalom által korrumpált politikusok alapos tárgyi ismeretekkel próbálják kiegyenlíteni az utcai

akciókat, és ostoba motivációkról papolnak, hogy (...) a tiltakozást és annak politikai céljait nevétségessé tegyék (mint ahogy az Hamburgban is történt). A tömegmédiá hatalmára és ennek rejtett befolyásolására utalva szeretnék rámutatni arra, hogy a *Bild-Zeitung* stílusa hogyan hatott a szélsőbaloldali diákcsoportok transzparens-felirataira és szavalókórusaira. Az igaz, hogy a Springer hatalmát nem lehet az SDS kicsi hatalmához hasonlítani; ha azonban a törpe és az óriás, mint két irracionális irányító aktor, az egész társadalmat túlharsogja a tilalomra és a ki-sajátításra hangolt csatakiáltásaival, akkor bármilyen radikálisan is esnek egymásnak, mégiscsak szövetségesek. Az olyan tézisek, mint „Tiltsátok be az SDS-t!” „Sajátítsátok ki a Springert!”, ugyanazzal az autoriter tintával vannak írva. Semmi sem szól amellett, hogy kövessük ezeket az útmutatásokat a politikai zsákutcába. Most is, mint már korábban, a Bundestagot kell felszólítanunk arra, hogy végre-valahára, és a szokásos félelem nélkül, dolgozzon ki és fogadjon el egy törvényt, amely demokratikus eszközökkel lehetővé teszi az államon belüli államok (mint amilyen a Springer-konzern) felszámolását. Azt javaslom, hogy az egész „Welt”-csoportot (tehát a „Die Welt”-et, a „Welt am Sonntag”-ot, a „Das neue Blatt”-ot, és az ehhez tartozó nyomdákat, valamint a „Berli-

ner *Morgenpost*”-ot és a „*Bravo*” című ifjúsági lapot) ki kellene emelni a konszernből, és egy alapítványként közszolgálati intézménnyé kellene átalakítani, amely a rádió- és tévécsatornáink bevált mintája nyomán teljesen függetlenül működne.

A „Welt”-csoport erre azért kínálkozik, mert az eredeti angol alapítók ezt a komplexumot meg akarták óvni egy nagyobb hatalomkoncentrációban való feloldódástól. Már 1953 májusában, amikor eladták a Springernek, ez volt az alternatíva: alapítvány vagy közszolgálati státusz. Springer urat, aki többször bizonygatta nekünk, hogy számára a legfontosabb a Szövetségi Köztársaság és a polgárainak jólléte, most fel kell szólítanunk arra, hogy igazolja annak belátását, amit a „Legyetek kedvesek egymáshoz!” jelszava előfeltételez. A „Welt”-csoport alapítványa, amely aztán a közszolgálati minta-intézményeként más alapítványok modellje is lehetne, Springer úrnak is megadhatná azt a tekintélyt, amiért a politika területén annyira küzd. Izrael állam barátjaként Springer úr tudhatná, hogy az alapítványok sokasága mennyire támogatja ennek a kis országnak a demokráciáját.

Eddig a vágykép, de a realitás még másképp néz ki; és nem túl nagy az esély arra, hogy sikerül rávenni Springer urat, hogy a „Welt” csoportot adja vissza egy alapítvány formájában. Ezt a javaslatot, ha egy-

általán felfigyelnek rá, valószínűleg egy formális jogi megfontolással le fogják söpörni az asztalról. Meglehet – és én most csak néhány trükkös lehetőségig játszok végig – Springer úr egy belátó órában talán „igen”-t is mond, hogy aztán a privát televíziót mint ellenszolgáltatást követelje magának. A hatalom arroganciája nem tesz engedményeket belátásból, a csereaktusokon keresztül hatalomnövekményt szeretne elérni.

De a politikai lókupekedés ideje, amely a hosszú Adenauer-korszakot olyannyira meghatározta, végre lejárt. Mondjuk ki: ha a Bundestag továbbra is meghajol a Springer-konzern hatalma előtt, és ha Springer úr vonakodik végrehajtani a konzernjének általunk javasolt felszámolását, akkor a Bundestag és a Springer-ház lesznek a fő felelősök a politikai klíma radikalizálódásáért, és a demokrácia szétválásáért ebben az országban.

Hölgyeim és uraim, én csak a szóval rendelkezem, tehát korlátoztak a lehetőségeim. És ez a pulpitus is csak rövid ideig áll a rendelkezésemre. Ezért szeretném kihasználni május elsejét, a politikai ünnepet, és figyelmeztetni szeretnék az esetleges keményítések következményeire. Ha el akarunk távolodni az említett totalitárius következtetésektől – egyrészt „Sajátítsuk ki a Springert!”,

másrészt „Tiltsátok be az SDS-t!” –, akkor a belátásnak a Bundestagban kell kezdődnie, és nem csak Springer úrnál, és a Szocialista Német Diákszövetséget is rá kell bírunk a belátásra. Ez a szövetség nem zárt blokkot alkot, benne csoportok sokasága vitatkozik az előttük álló lehetőségekről és a hóbortjaikról. Még akkor is, ha az SDS távlati politikai céljai nem esnek egybe a sajátjaimmal, elismerem az érdemeit, például azt, hogy a felsőoktatási reformokat követelő diáktüntetések hajtóereje volt. De az SDS-re magára is alkalmaznunk kell a kritikának azt a mércéjét, amit a szó szigorú értelmében megérdemel.

Az én javaslatom mármost a következő: az SDS, különösen Münchenben és Berlinben, ahol maga is nagyot hibázott a nem-kontrollált akciók kiváltásával, vonuljon vissza az egyébként is kérdéses vezető pozíciójából. Továbbá azt tanácsolom az SDS-nek, hogy a berlini és a müncheni csoportjainak felelős vezetőit szólítsa föl a lemondásra. Mert ahogy az SDS 1967. június 2-a után joggal követelte a berlini polgármester, Albertz, a belügyekért felelős szenátor, Büsch és a rendőrkapitány, Duensing, lemondását (és mindhárman le is mondtak), úgy az SDS-nek is fel kell vállalnia a hibáit, és le kell vonnia a megfelelő következtetéseket. Hacsak nem akar macacsabban és arrogansabban reagál-

ni, mint a megtámadott establishment maga.

És ezzel együtt szeretném kérni a Szociáldemokrata Egyetemisták Szövetségét, hogy a politikai barátai kudarcát ne takarja le mindenáron egy üres szolidaritással. A diákok tiltakozása hiteltelen lesz, ha átveszi a politikai ellenfeleinek tisztelességtelen módszereit.

Aki azonban azt hiszi, hogy a demokráciát az SDS-től kell megmentenie, az gondoljon bele abba, hogy a demokrácia mennyiben és mennyire következményteljesen sérül attól a pusztán tényről, hogy egy egykori nemzetiszocialistából kancellár lehetett. Nincs értelme fölháborodni a gyorsan növekvő NPD-n, amíg Kiesinger úr ezt a saját politikai múltjának vállalásával felértékeli és fatális módon szalonképessé teszi. Nem az SDS betiltását kellene követelni, hanem végre azt kellene megvizsgálni, hogy az alkotmányunk megengedi-e a kancellári hivatal ilyen fatális leértékelését.

Kiesinger kancellár úr a Bundestag vitájában megpróbált magyarázatot adni az NPD tegnapi választási sikerére Baden-Württembergben. Fáradhatatlanul sorolta a helyes és a félig helyes érveket: beszélt a parasztok dacreakciójáról, beszélt a húsvéti megmozdulásoknak a választókra gyakorolt hatásáról, megpróbálta csillapítani a külföldi nyugtalanságokat; és közben az NPD-t megvédte

azzal az ellenvetéssel szemben, hogy ez a nemzetiszocialista párt új kiadása, és hogy neonáci lenne.

A rá jellemző ékesszólással ezt a problémát bocsánatos bűnné ártalmatlanította, amelyet szerinte a szomszédos országok rosszul mérnek fel, és erősen túlértékelnek. Mindközben azt elfelejtette mondani – és ez a kizárás valóban mesteri teljesítménye volt –, hogy ő, ha akaratlanul is, mennyiben segítette hozzá ennek a feltörekvő pártnak a reputációját.

Ha egy ország ezer év nemzetiszocializmus után, egy elkezdett és elvesztett háború után, számos szörnyűség által megterhelve, ráadásul felosztva és békeszerződés nélkül, egyrészt arra törekszik, hogy a szomszédjainak bizalmatlanságát kisebbitse, és ugyanakkor ezzel szinte egyidejűleg ellentmondás nélkül megengedi, hogy a bűnöző rendszer egykori szolgájából kancellár legyen, akkor senki sem csodálkozhat azon, ha az NPD már most is, a kancellár hatékony támogatásával, növelni tudja a maga tekintélyét. És ezzel együtt a Szövetségi Köztársaság tekintélye külföldön, egyáltalán nem csak pl. a Szovjetunióban is, erősen csökken. Ha a kancellár (ahogy tegnap hallhattuk) a néphez beszél, akkor úgy próbálja eltávolítani ezt a szégyenfoltot, mintha ez a folt egy szószfolt lenne, amelyet „K 2 r”-rel

könnyen el lehetne távolítani. De a következő vagy az utána következő hétvégén, mondjuk Bebenhausenben, megtudhatja, hogy ő maga is, a maga múltjával, a szégyenfolt eltakarításának útjában áll.

Az SPD a nagykoalíció megkötésekor elfogadta Kiesinger urat kancellárnak. Ezért a kudarcért a Német Szociáldemokrata Pártnak hosszú időn keresztül felelnie kell. Két nappal a nagykoalíció megkötése előtt nyílt levélben hívtam fel Kurt Georg Kiesinger figyelmét e végzetes döntés következményeire. Ezt írtam: „Hogyan érvelhetne az ifjúság ebben az országban azzal a tegnapelőtti párttal szemben, amely ma NPD-ként támadhat föl, ha ön a kancellári hivatalt a maga múltjával ilyen súlyosan megterheli?” Továbbá ezt is írtam: „Az a benyomásom, hogy az SPD letiltotta az Otto Wels-féle bátorságot, mert az ő (mármint az SPD) feladata lett volna, hogy Önt ezekkel a kérdésekkel szembesítse.”

Ha az NPD-vel nem csak a szokásos verbális ártalmatlanítással akarunk szembeszállni, akkor a Bundestag pártjainak (és mindenekelőtt az SPD-nek) el kell szánniuk magukat egy politikai tetre. Még nem késő visszavonni az 1966 decemberi döntést. A Szövetségi Köztársaságban sok fontos feladat volt és van, amelyeket Kurt Georg Kiesinger megpróbálhat megoldani. Aki azonban 1933 és 1945 között az NSDAP tagja

volt, attól nekünk is, de neki magának is, meg kellett volna tagadnia a kancellári hivatást.

Hölgyeim és uraim, én eddig szinte csak a csúcspozíciókkal foglalkoztam ebben a részben politikai, részben biológiai vitában. Pedig sokkal szívesebben beszélnek a diákok reformokra és evolúciós változtatásokra irányuló tiltakozásáról, ami egyre kevesebb figyelmet kap. Itt kereshetné a szakszervezet is a maga feladatát: a munkások, az egyetemisták és a diákok segíthetnének abban, hogy a szakszervezet meg tudjon szólalni, hogy a megkeményedés folyamata ne szaladjon el, és ne ossza meg végképp a lakosságot. Különösen a szakszervezeti sajtónak – amely évek óta ugyanazt az unalmat árasztja – kellene megújulnia, méghozzá úgy, hogy megnyílik a diákok kellemetlen és ellentmondásos érvei előtt. Berlinben a szakszervezetek rossz példát mutattak, amely nem sokkal később Varsóban megtalálta a maga autoriter megfelelőjét. Remélem, hogy ez a berlini modell nem fog iskolát teremteni. Aki támogatja a diákok és a munkások közötti látens ellentétet, és általánosító csoport-megjelölésekkel többséget próbál szerezni magának, miközben a kisebbségeket izolálni próbálja, az egyszerűen diffamál.

Ahogy hamis az, ha a munkások felé olyan diákképet közvetítünk, amely hosszú hajú majomként áb-

rázolja őket, úgy az is szemtelenség, ha a diákok egy divatos melléknévre támaszkodva a munkások viselkedését egyszerűen manipulálnak nevezik. Ez a társadalom az Adenauer-korszak terméke. A következmények csak most lesznek világosak. Súlyosan megsérülve kell elhordanunk azt a terhet, amit tizenhét év CDU-uralom a demokrácia meghamisításában összehordott. A fiatalok vonakodnak átvenni az apák és a nagyapák bűn-terheit. A válasz a jogosult tiltakozásukra csak ez lehet: nem nyugtatni kell őket, hanem a reformokat előre lendíteni.

Ebben az összefüggésben irányítsuk a figyelmünket egy szomszédos országra, Csehszlovákiára. A csehek és a szlovákok példát adtak nekünk arra, hogyan lehet vértelen és evolúciós módon egy országot kivezetni a sztálinista diktatúrából, és közelebb juttatni a demokratikus szocializmushoz. A pártfunkcionáriusok, a diákok, a szakszervezetisek, az írók, az elnyomott ellenzék képviselői, a tudósok és az újságszerkesztők szorosán együttműködtek és elkerülték azt a hangos és tarka forradalmi teatralitást, amelyet itt nálunk közepes rendezők állítottak színpadra.

Tanulnunk kellene a szomszédjainktól. A tantárgy neve pedig (Lenin után szabadon): hogy lehet elindítani reformokat, és hogyan nem? Mert

az evolúciós folyamat Csehszlovákiában messze túlmutat az ország határain. Mind a parlamentáris demokráciák, mind a szomszédos népköztársaságok számára modellé nőheti ki magát. Véleményem szerint a csehszlovákiai változások az elmélet szempontjából sem kimondottan nemzeti események. A lengyel filozófus, Leszek Kołakowski tézisei és az olasz kommunista vezető, Palmiro Togliatti politikai végrendelete szerencsés szimbiózisban épültek be a csehszlovákiai elméletalkotók gazdasági és politikai elképzeléseibe.

A nyugat-európai szociáldemokrata pártok profitálhatnak ebből a megújulási folyamatból; mert ha lehetséges, hogy a szocializmus egy népi demokráciában demokratizálódjon, akkor a Német Szociáldemokrata Pártnak is gazdagítania kellene a maga elcsökevényesedett szocialista szubsztanciáját. A szociáldemokráciának és a demokratikus szocializmusnak így többé nem kellene harcolniuk egymással, és nem kellene kizárniuk egymást. Csehszlovákia és a nyugat-európai szocialista és szociáldemokrata pártok közötti produktív kölcsönhatás egy olyan európai koegzisztencia kezdetéhez vezethetne, amely már nem csak a két hatalmi blokk atomfegyverkezési pattjára hagyatkozik.

Közben azonban a hidegháború miniszteriális és párt-bürokratái sűrűlódás nélkül tovább dolgozhatnak.

Különösen a Szövetségi Köztársaságban és az NDK-ban a politikusok még mindig nincsenek felkészülve arra, hogy az elmúlt húsz év elhibázott politikáját alapjaiban revideálják. Úgy néz ki, hogy a nyugat-német ifjúság tiltakozása (amennyiben szocialistaként értelmezi önmagát) a maga modelljét inkább a maoizmusban vagy az olyan elméletekben találja meg, amelyeknek nem kell igazolódniuk a politikai valóságban. Ezt a mintát követik Herbert Marcuse időközben divatosan eldurvított tézisei is.

Nem tudjuk, hogy milyen nyitottan vagy mennyire szűklátókörűen fognak reagálni a szomszédos államok Csehszlovákia útmutató kísérletére, de én azt gondolom, hogy Prágában és Pozsonyban már megkezdődtek a hetvenes évek.

Engedjék meg, hogy egy kívánsággal zárjam: ahogy a diáktüntetések, amelyeket Berkeley, a kaliforniai egyetem váltott ki, Európában megtalálták a legkülönbözőbb megfelelőiket, úgy azt kívánnám, hogy ez az új prágai stílus is hatást gyakoroljon a mi viszonyainkra.

Május elseje a legkiválóbb alkalom arra, hogy a cseheknek és a szlovákoknak köszönetet mondjunk ezért a leckéért.

FORDÍTOTTA WEISS JÁNOS

A szükségállapot-törvények ellen

Talán egy nem-jogász is hozzászólhat a szükségállapot-törvények harmadik vitanapjához, abban a tudatban, hogy nemcsak jogi, hanem reális társadalmi és politikai kérdésről van szó. Tudjuk, hogy más államokban is vannak hasonló törvények, amelyek papíron semmiképpen sem tűnnek humánusabbnak; a szituáció Németországban mégis annyira más, hogy ebből nem lehet levezetni a tervezet létjogosultságát. Ami a múltban történt, a terv ellen szól – nemcsak a felhatalmazási törvények, hanem már a weimari alkotmány 48. paragrafusa is. Ez megengedte, hogy a demokrácia Papen úr autoriter szándékaiba csússzon át. Mifelénk az ilyen fajta törvények közvetlen represszív tendenciákat takarnak, nem úgy, mint például Svájcban, ahol a demokrácia összehasonlíthatatlanul mélyeb-

ben áthatotta a nép életét. Nem kell, hogy az ember politikai hisztériával legyen eltöltve – ahogy egyesek feltételezik rólunk –, hogy féljen attól, ami itt elkezd kirajzolódni. A jelenlegi kormányzat és elődei évek óta úgy viszonyultak az alaptörvényhez, hogy ez kíváncsivá tesz minket a jövő iránt. A *Spiegel*-affér alkalmából a nemrég elhunyt szövetségi kancellár, Konrad Adenauer, a hazárulás félelmetes esetéről beszélt, s ez aztán a bíróság előtt a semmiben oldódik fel. A kormányoldalon valaki azzal a cinikus állítással lépett elő, hogy az állam védelmező szervei nem sétálhatnak le-föl az alaptörvénnyel a hónuk alatt. A „kicsit a legalitáson kívül” megfogalmazás időközben annak a népi viccnek az alkotóeleme lett, amely mintha ellenállna a kiskorúsításnak. Aki e tradícióra tekintettel nem lesz bizalmatlan, az szándékosan elvakította magát. A restauratív tendenciák – vagy bárhogyan is nevezzük őket

Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 20/1. kötet 394–395. Fölszólalás 1968. május 28-án, Frankfurt am Mainban.

– nem lettek gyengébbek, hanem inkább megerősödtek. A Szövetségi Köztársaságunk semmi komolyat nem tett még azzal az emberrablással szemben sem, amit a dél-koreai ügynökök hajtottak végre. Az elvakult optimizmus valami mást vár a szükségállapot-törvényektől, mint ennek a trendnek a folytatását, csak azért, mert ennyi államjogi körütekintéssel van megfogalmazva. Az angolban van egy fordulat, amely az olyan profétálásról szól, amely önmagából kiindulva a saját beteljesítése felé tart. És ugyanígy vagyunk a szükségállapottal is. Evés közben jön meg az étvágy. Ha egyszer úgy érezzük, biztosak lehetünk abban, hogy mindent le lehet fedni a szükségállapot-törvényekkel, akkor majd meg fogják találni az ennek bevezetésére kínáló alkalmakat is. Ez az igazi

oka annak, amiért a leghatározottabban tiltakozni kell, hogy a demokrácia eddigi fokozatos kiüresítése ne legalizáltassék. Akkor már túl késő, ha a törvények megengedik, hogy hatályon kívül helyezzék azokat az erőket, amelyekről a visszaélések jövőbeli megakadályozása várható: és éppen ezt a helyzetet a visszaélés nem engedi többé létrejönni. Az elképzelhető legnagyobb nyilvánosság előtt tiltakozni kell a szükségállapot-törvények ellen, mégpedig elsősorban a vezetők szükségállapot kiváltotta öröme miatt. Az, hogy a szükségállapot kiváltotta öröm nem véletlen, hanem egy hatalmas társadalmi trend kifejeződése, annak csak erősítenie kell a vele szembeni tiltakozást.

FORDÍTOTTA WEISS JÁNOS

© Fortepan, 1968

Egy Lukácsról szóló vitából

Lukács *Történelem és osztálytudat* című művének aktualitása és jelentősége a mai nyugat-európai tiltakozó mozgalmak számára mindekelőtt abban áll, hogy feltárta a marxizmus (a II. Internacionálé által eltemetett) emancipatív-szubjektív dimenzióját. Az októberi forradalom vonatkoztatási rendszerével való azonosulási kényszer hatására ezek a szubjektivitás-kategóriák ontologizálásnak indultak. [...] Ezt szeretném

Részletek innen: Cerutti, Furio – Detlev Clasussen – Hans-Jürgen Krahl – Oskar Negt – Alfred Schmidt (szerk.): *Geschichte und Klassenbewusstsein heute. Diskussion und Dokumentation*. Verlag de Munter, Amsterdam 1971. – Krahl 1943-ban született, 1965-től dolgozott disszertációján, Adorno témavezetése mellett. A tervezett értekezés címe: *Naturgesetz der kapitalistischen Bewegung bei Marx*. A diákmozgalmak elméletileg-filozófiaiilag legfelkészültebb vezetője 1970 februárjában, autóbalesetben halt meg. Cerutti, Clasussen, Krahl, Negt és Schmidt teljes beszélgetése elolvasható itt: *Magyar Filozófiai Szemle*, 2015/4. 171–210.

még egyszer röviden összefoglalni a Lukács által felvetett szervezeti kérdés kapcsán. A totalitás-kategória (ha úgy akarjuk) három mozzanatot tartalmaz: az osztálytudatot, a szervezetet és a termelés áruformáját, amely a második természetre épül. (Vagyis az összes társadalmi viszony és az összes munkafeltétel és termelési feltétel eldologiasodásának bázisára.) A tulajdon, az elosztás és a termelés kategóriáiba így megint bekerül az összes társadalmi viszony eldologiasodásának és a termelési eszközök szubjektivizálásának marxi mozzanata.

A szervezeti kérdés kapcsán egyértelműen kimondhatjuk, hogy Lukács kísérletet tett arra, hogy a politikai gazdaságtan bírálatát – vagyis a kapitalista fejlődés természeti törvényéről szóló fejtegetést – mint az eldologiasodás ideológia-kritikáját magára a szervezeti vitára is alkalmazza. Én azonban úgy gondolom, hogy ugyanezzel a szervezeti inst-

rumentáriummal, amellyel jól meg tud világitani egy bizonyos probléma-helyzetet, meg is akadályozza az emancipációs kategóriák mint történeti-gyakorlati kategóriák explikációját. Lukács a szervezetet két síkon ragadja meg: először is egy ismeretelméleti síkon a szervezetet mint az elmélet és a gyakorlat közvetítési formáját mutatja be (ez értelmezhető a második Feuerbach-tézis forradalomelméleti konkretizálásaként); másodsor pedig a szervezetet egy történetfilozófiai síkon a kommunista párt által képviselt szabadság birodalmának anticipációjaként elemzi. Mindkét helyes közvetítési probléma véleményem szerint tartalmaz egy döntő jelentőségű történeti-telenséget. A szervezet mint a közvetítés formája (és ez visszavezet az osztálytudat és a jogi beszámíthatóság összefüggéséhez), vagyis a szervezet mint az elmélet és a gyakorlat közvetítési formája, már nem a totalitás-fogalom keretei között mozog, hanem visszaesik az át-nem-látott transzcendentalitásba. Másként szólva: az ismeretelméleti meghatározásban a szervezetnek – mint az elmélet és a gyakorlat közvetítési formájának – először is az a feladata, hogy a szubjektív doxa közegében mozgó elméletet felemelje a politikai igazság objektivitásába, és ezáltal pontosítsa; másodsor pedig az a feladata, hogy a nem-szervezett akciók kaotikus sokféleségéből megkonstruálja a po-

litikai gyakorlat egységességét. Ebbe belefolyik néhány olyan mozzanat is, amely azt sugallja, hogy a szervezetet, mint az elmélet és a gyakorlat közvetítési formájának lukácsi meghatározottságát, a transzcendentális appercepció eredeti szintetikus egységének mintájára kell értelmeznünk. Másként szólva: Lukács feltételez egy tiszta elméletet és egy tiszta, szervezetlen kaotikus sokféleséget. Eszerint mindig legfeljebb csak egy helyes szervezet van; ez azonban elmentmondásba kerül Lukács empirikus fejtegetéseivel is. (A II. Internacionálé szervezetének legnagyobb fogyatékoságát pl. abban látta, hogy képtelen volt arra, hogy a háborúra vonatkozó határozatait kötelező erejűvé tegye.) Ebben az esetben tehát egy olyan szervezeti formával állunk szemben, amelybe a szubjektív doxa rossz mozzanatai még mindig belefolytak. Ez keresztüljut a lukácsi elméleti meghatározás hálóján. Itt úgy néz ki, mintha a szervezet feladata abban állna – ha úgy akarjuk –, hogy a tiszta, nem-szervezett elméletből (miközben a hamis és a helyes szervezetre vonatkozó kérdést nem lehet többé értelmesen felvetni) és a tiszta, nem-szervezett gyakorlatból megkonstruálja a politikai irányvonal és a politikai gyakorlat egységét. A második mozzanatot (és most mindazt, amit előbb elmondtam, konkretizálni fogom) Lukács legalábbis a spekuláció szintjén nagyon jól látta: a poli-

tikai harc szervezetének a szabadság birodalmát kell anticipálnia. Ő a következőket mondja: „Míg a mensevik pártok a proletariátus ideológiai válságának szervezeti kifejeződései, addig a kommunista párt a maga részéről az említett ugrás tudatos kezdeményezésének szervezeti formája, és ily módon a szabadság birodalma felé vezető első tudatos lépés.”* Lukács most pontosabban is megfogalmazza, hogy mit ért a szabadság anticipációján: a kapitalista társadalom atomizált individuumainak, kommunikáció nélküli egoizmusának a harcoló és önmagukat felszabadító emberek kommunista közösségébe való felemelését. Ez azt jelenti, hogy az anticipációnak köszönhetően megszűnnek a kapitalista társadalmi formáció alapvető társadalmi viszonyaira jellemző izoláló tendenciák, vagyis megszűnik az elvont munka. Ez a probléma-megfogalmazás véleményem szerint nem kifogásolható. Lukács azonban az októberi forradalommal kapcsolatban – a már említett identifikációs kényszer miatt – egy dilemmatikus pozícióba kerül: a lenini párttípus osztályspecifikus meghatározásának kategóriáit (a feltétlen centralizációt és a vasfegyelmet), eltekintve ezek történelmi forma-meghatározásaitól, a szervezetekre *in toto* próbálja kiterjeszteni.

* Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető Kiadó, 1971. 628.

Ez pedig ahhoz a következményhez vezet, hogy a feltétlen centralizációt és a vasfegyelmet történetlenül a szabadság birodalmának anticipációjaként próbálja felmutatni, és ezáltal látens módon bekerül a lenini párttípus polgáriasításának áramlatába. Másként szólva: szerte a kommunista szervezet (mint össz-személyiség) minden tagja részt vesz az abszolutizált központ akaratképzési és döntési folyamataiban. Ez az össz-személyiség nem tekinthető empirikusnak, vagy empirikus individuumnak, hanem inkább egy intelligibilis szubjektum. Az egyedi empirikus individuumok, vagyis az egyes proletárok Lukács szerint csak *post festum* érthetik meg a központ döntéseit. Másként szólva: a kommunista össz-személyiség intelligibilis szubjektuma egyúttal egy kommunista citoyen is, aki részt vesz a központ (a *volonté général*) döntéseiben. Empirikus individuumként a kommunista burzsoá mindig alá van vetve ezeknek a döntéseknek, és csak *post festum* juthat el pszichológiailag e döntések szükségszerűségének belátásához.

A központban mindig benne lakozik az, amit Bloch az „utópia szellemének” nevezett, és amit Rosa Luxemburgban bírált, az nála is megismétlődik egy másik szinten. Azt mondja, hogy Rosa Luxemburnál

a spontaneitás emancipációs kategóriái a mechanikus természetadtság mozzanatainak hatása alatt állnak, ahogy azok beszivárogtak a II. Internacionálé interpretációiba és gyakorlatába. Másként szólva, Rosa Luxemburg spontaneitás-fogalmában, amely szerint az osztálytudat mechanikusan jön létre az osztályharcból, még nem tartalmazza a kapitalista realitás ócska materialista doktrínájának a forradalmi osztályharcban való megszüntetésének követelményét. Annak a doktrínának, hogy a lét határozza meg a tudatot, és nem fordítva, az osztályharc során fokozatosan kell kibontakoznia. A kommunista szervezetbe mindig bele kell, hogy folyjanak a természetadtságból való megmenekülés mozzanatai – Lukács ezt az elképzelést azáltal forradalmasítja, hogy összeolvasztja és racionalizálja a lenini központ és fegyelem kategóriáit. Ennek következtében Lukács eltekint attól, hogy az orosz proletariátus történelmi forma-meghatározásai és azonosság-kategóriái (a feltétlen centralizáció és a vasfegyelem) a kapitalizmus természeti állapotának és az eredeti felhalmozásnak a kategóriái. Ebben az állapotban benne van az eredeti tökefelhalmozást és a szervezetlen polgárháborút képviselő árutermelő kispolgárság demoralizáló betörésének lehetősége. Az azonosság-fogalmak a tőkét

reprezentáló kispolgárság természeti állapota ellen irányulnak. Lukács ezt nem veszi figyelembe, ezért nála megjelennek a feltétlen központosítás és a vasfegyelem azonosság-kategóriáinak technicizálására irányuló tendenciák is. Ezek egyébként Leninnél – mivel ő a gyár technikai szervezeti formáját tartotta szem előtt – már mindig is jelen voltak. Mivel Oroszországban még nem alakultak ki az árutermelés szervezeti és forgalmi formái, ezért a politikai harc szervezete e csereviszony negációjára épül. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy (1) a szervezet-elmélet (az elmélet és a gyakorlat konstitúciós viszonyát tekintve) egy át nem látott transzcendentalitás talajára épül, (2) transzcendentalitásról annyiban beszélhetünk, amennyiben a kommunista proletár széthasad egy intelligibilis *citoyenre* és egy empirikus burzsoára, (3) a központ, a kommunista *volonté général*, mintegy benne lakozik a világszellemben. E meghatározások következtében a szabadság birodalmának anticipációjára vonatkozó gondolatok újra eltűnnek. Lukács egyébként – és ez a sztálinizmus anticipációjában rejlő dialektika – azt az állítást szeretné megalapozni, hogy „a pártnak mindig igaza van”, hogy a kommunista központ *volonté généralja* sohasem tévedhet.

FORDÍTOTTA WEISS JÁNOS

A látszatforradalom és gyermekei

Az elmúlt tizenkét hónap tapasztalatai alapján, amelyekre a Szövetési Köztársaságban és az USA-ban tettem szert, arra a meggyőződésre jutottam, hogy az egyetemistákból és diákokból kiinduló tiltakozási mozgalom viszonylag kis kiterjedése dacára, és nem beszélve most a szervezett erőszak kifejtésére vonatkozó eszközök hiányáról, új és komolyan

veendő perspektívát nyitott a mélyebb társadalmi struktúrák megváltoztatása számára. Ez a perspektíva felszabadítja a magasan fejlett ipari társadalmak átalakítására irányuló pillantást. Ebből, ha a perspektíva nem csal, létrejöhetne egy olyan társadalom, amelynek előfeltévése egy szocialista termelési mód, és ugyanakkor egy nem-bürokratizált uralom, vagyis a materialista értelemben vett politikai szabadság jellemzi. Ugyanakkor a restauratív kényszer és a tradíció nyomása a baloldalra is olyan erős, hogy olyan hamis interpretációk vezettek cselekedetekhez, amelyek már a kezdetet is diszkreditálják, és a siker amúgy is kicsi esélyét még inkább csökkentik. Ez a félelem képezi az itt következő kritika alapját.

1. A diákok és az egyetemisták tiltakozásának közvetlen célja a nyilvánosság politizálása

Az államilag szabályozott kapitalizmus társadalmi rendszere csak gyen-

Elhangzott 1968. június 2-án, a frankfurti egyetem menzáján, először megjelent: *Frankfurter Rundschau*, 1968. június 5. (Egy rövid előszóval és egy hatodik tézissel kiegészítve újra megjelent: Jürgen Habermas: *Protestbewegung und Hochschulreform*, Suhrkamp Verlag 1969. 188–201.) „Ott voltam Frankfurtban, amikor Habermas előadta a maga [öt] tézisét [...] Krahl és Brückner reakcióin láttam, hogy a tézisek hamisak (hamisaknak kell lenniük). De valójában csak sokkal később gondoltam át őket. A következő eredménnyel: mivel Habermas a legtöbb dolgot jól látta, ezért jól tettük, hogy ignoráltuk a véleményét, mert egyébként a forradalom még előbb kifulladt volna.” Manfred Lauer: *Vierzig Jahre 1968. Ein Literaturüberblick*, Berliner Debatte Initial, elektronischer Sonderdruck 2009. 135.

ge legitimációs bázissal rendelkezik. Egy olyan pótideológiára támaszkodik, amely az eltérítésre és a privatizálásra irányul. A stabilitást és gazdasági növekedést biztosító politika ma csak azért tudja megőrizni az adminisztratív és a technikai feladatok szakszerű megoldásának látszatát, mert a nyilvánosság depolitizálódott. A technokratikus látszat, amely igazolja a széles rétegek depolitizálását, maga is csak a depolitizálás által válik lehetségessé. A társadalmi kártalanítások (amelyek biztosítják a nem-politikus polgárok lojalitását) kapcsolatot teremtenek az egyes emberek érdekei és az önállósított állami bürokrácia között. Ezeket a kártalanításokat a pénz és az idő absztrakt egységével mérik, és mint ilyenek, e kártalanítások nem gyakorlatiak. Nem tartalmaznak semmiféle orientációt az együttélés kielégítő formái és normái számára. A gyakorlati következményekkel bíró kérdések messzemenően ki vannak iktatva a nyilvános vita hatóköréből. Ezek a rendszer alapjainál kezdődnek: a tőke-értékesülés privát formáinál és a társadalmi termék növekményének elosztásánál, aztán az előzetesen rögzített prioritásokra vonatkoznak a tartományi költségvetésekben, végül a következményekkel terhes kutatási és fejlesztési beruházásoktól a regionális tervekben át a házassági jogig ívelnek. Ezeknek a kérdéseknek el kellene veszíteniük a maguk ezo-

terikus látszatát, mielőst a kereteik, amelyek között definiálva vannak, vita tárgyát képezik.

Ha azonban az uralmi rendszert már szinte csak negatívan, a szélesebb rétegek érdekeinek elterelésén, a magánszférán és a már nem affirmatív, gyakorlati jellegű célokon át határozzák meg, akkor a kritika célpontja egyértelműen meghatározott. A harc a depolitizált nyilvánosság ellen irányul, amelynek talaján az akaratképzés már nem tud demokratikus formát felvenni. A harc az olyan apparátusok ellen irányul, amelyek tartósan hozzákötik a népesség tudatát privát folyamatokhoz és a perszonalizált viszonyokhoz. Mindenekelőtt olyan publikációs nagyvállalkozásokra gondolunk, amelyek nemcsak, hogy létrehozzák a privatizált olvasóközönséget, hanem annak érzelmeit (a nem véletlen politikai előítéletek számára) esetről esetre mobilizálják, és ki is zsákmányolják. Így jön létre egy olyan konfliktus-zóna, amely már nem hozható fedésbe az osztályellentétek időközben megmerevedett frontvonaláival.

2. Az egyetemisták és a diákok mozgalma a maga sikerét az új demonstrációs technikák fantáziadús kitalálásának és alkalmazásának köszönheti

A korlátozott szabálysértés új technikái az erőszak nélküli ellenállás

repertoárjából származnak, amelyet az utóbbi években az amerikai polgárjogi mozgalomban próbáltak ki és szélesítették ki. Ezek a technikák egy bürokratikus uralmi apparátussal szemben és a fogyasztói tömegbefolyásolás publicisztikai szféráját szem előtt tartva, új helyi értéket kapnak. Benyomulnak egy frontálisan megtámadhatatlan rendszer hézagjaiba; viszonylag kis ráfordítással aránytalanul nagy hatást érnek el, mert a komplex és ezért támadható kommunikációs hálózatok érzékeny pontjaira mutatnak rá.

Ezek a demonstrációs technikák ezen túlmenően egy új közegben merültek el. A dehumanizált világ ellenképei – miközben a popkultúrából származnak – a félig-tudattalanba lecsúszott köznapi legitimációkat egy ironikus megkettőzőesen keresztül a nevetségességnek szolgáltatják ki. Ez heves háritási reakciókhoz vezet, de ahhoz az üdvözlendő sokkhoz is, amely kiprovokálja a rutinjainkra és a rutinizált elfojtásainkra vonatkozó csodálkozó rákérdezést. Így létrejött a fegyvereknek egy olyan arzenálja, amelyben egyvalami közös – a játék egy olyan sajátos virtuális karaktere, amelyet politikai eszközként csak akkor lehet komolyan bevetni, ha a másik fél ugyan kényszerítve van, de mégis részt vesz a játékban. Ezek a fegyverek csak azért sérthetnek, mert nem tudnak halálra sebesíteni.

Ez az összefüggés láthatóvá teszi azt a harmadik mozzanatot, amely kitünteti az új demonstrációs technikákat. Pszichológiailag tekintve a kényszerítés és a felnövekvők dacos reakcióiról van szó a figyelmetlen, de mégis viszonylag elnéző szülőkel szemben. A hatásukat természetesen csak akkor érik el, ha nem infantilisán, hanem felnőtt módjára, vagyis fölényesen alkalmazzák őket. Természetesen a felnőtt applikáció is elkövet szabálysértéseket, amelyek a megjelenési formájukat tekintve gyakran középszerűségi szinten helyezkednek el, ezeket harminc fölött már aligha lehet alkalmazni. Ennyiben a fiataloknak (mint tapasztalt harcosoknak) az idősközhöz címzett felszólítása, hogy vegyenek részt a praxisukban, naiv. Az új technikák nem generáció-semlegesek. Azok, akik ezt ignorálják, és egy közvetlen participációra szánják el magukat, vagy félreismerik az ifjúsági tiltakozás karakterét, vagy pedig a személyiségfejlődésük egy másik korosztállal mutat affinitást.

Ha az új technikákat kielégítően meg lehet ragadni, mint elvileg erőszakmentes, szimbolikus és korosztályhoz kötődő technikákat, akkor a funkciójuk felől sem lehetnek kétségeink. Kiválóan alkalmasak arra (és csak arra), hogy eltávolítsuk a publikációs gátakat, és tömeges felvilágosítási folyamatokat indítsunk el. Az új demonstrációs technikák etalál-

ják a legitimációra rászoruló uralmi rendszer egyetlen gyenge pontját, nevezetesen a széles népesség-rétegek funkcionálisan szükségszerű depolitizálását.

3. Az egyetemisták és a diákok mozgalma egy olyan potenciálból jön létre, amely nem gazdaságilag, hanem szociálpszichológiailag magyarázható

Az egyetemisták és a diákok tiltakozó csoportja privilegizált helyzetben van. Itt a konfliktusokat nem lehet a megkövetelt fegyelmezések miatti vétkek nagyságával mérni, ezeket csak a kudarcok sajátos jellege lobbanthatja lángra. Az egyetemisták és a diákok nem a szociális kártalanítás rendelkezésre álló kategóriáiból való nagyobb részesedésért (a nagyobb bevételért és a több szabad időért) harcolnak. A tiltakozásuk inkább magának a „kártalanítás”-nak a kategóriája ellen irányul. A polgári családokból származó fiatalok tiltakozása kivonja magát a generációk óta megszokott autoritási konfliktusok hatóköréből. Az ő szocializációjuk inkább a közvetlen gazdasági kényszer alól felszabadult szubkultúrákban játszódott le, ahol a polgári morál hagyományai, és ennek kispolgári származékai elvesztették funkcióikat. Az inkább liberális nevelési technikák olyan tapasztalatokat tettek lehetővé és olyan orientációkat alapoztak

meg, amelyek összeütközésbe kerültek a szegénység ökonómiájának konzervatív életformájával.

Így létrejött az elvi értetlenség a fölöslegessé vált erények és áldozatok értelmetlen reprodukciójával szemben – értetlenség azzal szemben, hogy miért van az, hogy az egyes ember életét a technológiai fejlettség magas szintje ellenére még mindig a hivatásszerű munka, a teljesítmény köré szerveződött verseny etikája, a státuszkonkurencia nyomása és a birtokló eldologiasítás értéke határozza meg? Miért van az, egy szóval, hogy a „létezésért való küzdelem” az elidegenedett munka fegyelmén, az érzékiség és az esztétikai kielégítés kiiktatásán keresztül valósul meg?

Az új szenzibilitás számára egyre elviselhetetlenebb a gyakorlati kérdéseknek a depolitizált nyilvánosságból való kiiktatása. Ebből politikai erő természetesen csak akkor fog adódni, ha ez a szenzibilizálás egy megoldhatatlan rendszerproblémára vonatkozik. A jövő szempontjából én csak egy ilyen problémát látok. A társadalmi gazdagság mértéke, amelyet egy iparilag fejlett kapitalizmus létrehoz, és a technikai és a szervezeti feltételek, amelyekre támaszkodva ezt a gazdagságot megtermelik, egyre nehezebbé teszik, hogy a státusz-hozzárendelést az individuális teljesítményértékeléséhez kössük, akár csak szubjektív értelemben is. A tiltakozási mozgalom végképp

szétzúzhatja ezt a törékennyé váló teljesítmény-ideológiát.

4. A diákok és az egyetemisták tiltakozása sok tekintetben olyan interpretációkat követ, amelyek vagy bizonytalanok, vagy igazolhatóan hamisak, de minden esetben alkalmatlanok arra, hogy belőlük cselekvési maximákat vezessünk le

A jelszavak között, amelyek az egyetemisták aktív részének cselekedeteit meghatározzák, véleményem szerint van három olyan állítás, amely a marxi társadalomelmélet köréből származó nagyon nehéz és le nem zárt vitákat a közhely-igazságok jól kezelhető formájára hoz.

Először is fontos szerepet játszik az a meggyőződés, mintha bizonyítva lenne, hogy az államilag szabályozott kapitalizmus a tőke-értékesülés megoldhatatlan problémáival küzd. Marx a maga válságelméletét a munka értékelméletéből vezette le. Nem ismerek egyetlenegy, a jelenlegi gazdasági rendszerre vonatkozó empirikus vizsgálatot sem, amely a munka értékelméletére épülne. Ennek érvényességét ezért félre kell tennünk. Azt ugyan plauzibilissé tudjuk tenni, hogy a tőke-értékesülés privát formájával tételezett érdekek meghatározzák a legfontosabb beruházási döntéseket, és így azokat is, amelyek meghatározzák a tudományos-technikai haladást, vagy inkább ezt

a gazdasági növekedés militarizálása irányába tolják el. Ez ugyan eléggé aggasztó, de nem fenyegeti a társadalmi rendszer stabilitását.

Aztán az a meggyőződés is fontos szerepet játszik, mintha bizonyítva lenne, hogy a társadalmi-gazdasági osztályok közötti, továbbra is fennálló ellentétek még ma is egy politikai konfliktus felé mutatnak. Ennek az állításnak a helyessége ellen szól az uralmi rendszer egész organizációja, amely egyszerre két célt követ: egyrészt a gazdasági stabilitást, másrészt a tömeges politikai lojalitás biztosítását. A szociális kártalanítások elosztását egy intézményesített tudományos-technikai haladás bázisán minden tapasztalat szerint úgy irányítják, hogy a rendszert fenyegető osztálykonfliktus maga nagy valószínűséggel látens maradjon. Vele szemben a veszélyelhárítás összes eszköze mobilizálva van, miközben a társadalmi fejlődés diszparitásai-ból adódó peremkonfliktusok, amelyek, azáltal, hogy fel tudnak lépni, már maguk is a kisebb veszélyesség szimptomái. Az észak-amerikai feketék, vagyis egy olyan csoport példáján, amelyben mindenféle súlyos diszparitási konfliktusok kumulálódnak, meg lehet mutatni, hogy az alulprivilegizálás ma már nem esik egybe a kizsákmányolással. A négerék (eltérően a proletariátustól a 19. század végén és az integrált munkásságtól a 20. század közepén) már

nem tudnak erőszakot kifejteni a kooperáció megvonásának fenyegetésével. Megfordítva, azok a csoportok, amelyek erre még képesek, ma már nincsenek a lojalitást veszélyeztető mértékben alulprivilegizálva.

Végül az a meggyőződés is fontos szerepet kap, mintha bizonyított lenne, hogy van egy kauzális összefüggés a fejlett kapitalista országok gazdasági stabilitása és a harmadik világbeli országok katasztrofális gazdasági helyzete között. Én nem kétkedem abban, hogy a társadalmi és gazdasági kiinduló feltételeket az ipari fejlődés számára ezekben az országokban a mai ipari társadalmak történetivé vált imperializmusa teremtette meg. De sok minden szól emellett, hogy az első és a harmadik világ országai közötti gazdasági kizsákmányolás viszonyait fölváltja valamiféle stratégiai függőség és növekvő diszparitás. Nemzetközi szinten az alulprivilegizálás egy felháborító jogfosztás formáját jelenti, ami azonban már nem azonos a kizsákmányolással. Ez magyarázza azoknak az igényeknek a moralizálását, amelyeket az egykor kizsákmányolt országok a hajdani gyarmatosító hatalmakkal szemben ma meggyőzően bejelentenek.

Ez a három bírált alapmeggyőződés képezi (amennyire látom) az SDS-ben azt a pillanatnyilag uralkodó vonatkoztatási keretet, amelyen belül az egyetemista- és diáktiltako-

zások szerepét értelmezik. De ennek szükségképpen félreértésekhez kell vezetnie.

Az első félreértés abban áll, hogy az akciós játéktér egy forradalmi vagy legalábbis egy forradalom felé mutató szituációként határozható meg. De erről egyáltalán nincs szó. A forradalmi helyzetnek minden, de tényleg minden általánosan akceptálható jele hiányzik. Egészen biztosan hiányzik a nyomasztó erőszak érzése, a tudatilag általános szituáció elviselhetetlenségének érzése. Ahol az elviselhetetlenséget még definiálni kell, ahol a jogtalanság még nem manifeszt, a felháborodás pedig még nem a tömeg reakciója, ott a felvilágosításnak meg kell előznie a jelszavakat. Aki ilyen körülmények között taktikailag forradalmi átalakítást vizionál, és agitációval ezen munkálódik, az egyszerűen az örület áldozata.

A második félreértés abban áll, hogy az akciós játéktér az antikapitalista tiltakozás nemzetközi egysége határozza meg. Erről szó sincs. Jogos a fölháborodás az amerikaiak Vietnámban, a szabadság nevében elkövetett barbársága ellen; és az is biztos, hogy ennek a higiéniai kiirtó akciónak (egy olyan ország részéről, amely híres a kezdeti alkotmányos princípiumairól) a politikai leleplezése a legsürgetőbb feladatok közé tartozik. De az emocionális szintű azonosulásnak – a Vietkonggal,

a nagyvárosi slum-ok négereivel, a brazil gerillaharcosokkal, a kínai kulturális forradalom képviselőivel vagy a kubai forradalom hőseivel – nincs politikai helyi értéke. Ezek a szituációk ugyanannyira összehasonlíthatatlanok, mint azok a problémák, amelyeket fölvetnek, és mint azok a módszerek, amelyekkel közeledni lehet hozzájuk.

5. A szituáció hamis felbecsüléséből következik egy végzetes stratégia, amely nemcsak az egyetemistákat és a diákokat izolálja hosszabb távon, hanem meggyengíti a demokratizálásra törekvő társadalmi és politikai erőket

A szituáció rossz felmérése a diákmozgalom legaktívabb tagjait szemmel láthatóan képtelenné teszi arra, hogy felismerjék az akciós játéktér határait és a rendelkezésre álló eszközök karakterét.

Az új demonstrációs technikák, amelyek csak szimbolikus cselekedeteket foglalhatnak magukba, a régi SDS-esek fejében a közvetlen forradalmi harc eszközeivé alakulnak át. Egy vörös zászló a megfelelő pillanatban, a megfelelő tetőn, felvilágosító hatást válthat ki; áttörheti egy tabu határát, félresöpörhet egy gátat, amely a felvilágosítási folyamat útjában áll. De az valami egészen más, ha egy ilyen szimbólum a maga tételezőiben azt az illúziót kelti, hogy ma is

lehetséges a Bastille ostroma. Ahogy a frankfurti egyetemen a pünkösdi hetében, pontosabban a szerdáról csütörtökre történtek félreérthetetlenül mutatják, egyes vezető szereplők hajlamosak összecserelni az egyetem megszállásának virtuális folyamatát egy valóságos hatalomátvétellel. A szimbólum és a valóság ilyen súlyos összecserelése a klinikai szférában kimeríti az örület tényállását. Aki a fiatalok tiltakozási pszichológiájából származó technikákat nem felnőttként, vagyis a virtuális karakterük tudatában alkalmazza, aki mint a gyerek önnönmagát, komolyan veszi e technikákat, az bizony infantilizmus áldozata lesz.

A realitás és a vágyfantázia összecserelésének következményeként a tömeges felvilágosítás egyedül használható stratégiája helyébe a látszatforradalom taktikája lép. Ahogy az utóbbi hetekben világosan látni lehetett, az agitáció foglalja el a diskusszió helyét. A prejudikált ismeret elnyomja a vizsgálatot. A permanens cselekvési kényszer hatására eltűnnek az elemzések. A jelszavak, amelyeket már említettem, látszólag elegendők arra, hogy a forradalom hamis tudatának csalóka jó lelki ismeret adjanak. A konfrontációs politika gondosan őrzött félhomályban bontakozik ki, melynek egyik oldalán a szimbolikus kényszerítés áll, amely valóban kikényszeríti a figyelmet, a másik oldalán pedig a

faktikus erőszakgyakorlás, amelytől az emberek azt várják, hogy hatalmi pozíciókat nyerhetnek általa. Ez a félhomály egy éve homályba borítja a világos distinkciót az erőszak-alkalmazás és a provokáció között; miközben a mi szituációnkban magától értetődőnek kellene lennie az erőszakmentes ellenállás technikáira való korlátozódásnak.

A látszatforradalom taktikája végül egy olyan viselkedésben jut kifejezésre, amely minden áron az erők polarizálását keresi. Ez a rövidlátó perspektíva kizárja a szövetségi politikát, kizárja a jövőbeli kockázatok preventív kerülését, kizárja a szabadságot és a jogot garantáló alkotmányos intézmények elismerését. És csak a diákok és a munkásság egységének ráolvasásszerű megteremtését tartja szem előtt. Ahhoz vezet, hogy a diákok félreismerik az akciók játéktér határait, amelyeket egyrészt a tömegmédiák, másrészt a szakszervezeti apparátusok definiálnak.

Az elmúlt héten a forradalom hamis tudata az értelmiség azon gyengeségeiből élt, amelyek nyugalmas időkben a *déformations professionnelles*-hez tartoznak, de mozgalmasabb időkben, ha kilépnek a személyes pszichológia álom-birodalmából, politikai erőszakká válnak, amit én botrányosnak tartok. Mindenekelőtt az agitátor szerepére gondolok, aki – mert elvesztette a realitás-kontaktust – már csak a tömeg-reakció

realitását ismeri és ismeri el, aki rövid távú nárcisztikus kielégülésekből élve, az akciót az egyik megerősítéstől a másikhoz hajtja előre, a pusztá önigazolás kedvéért. Gondolok továbbá a mentor szerepére, aki mert immunis a tapasztalattal szemben, sűrke szókinccsel egy ortodoxiát kényszerít rá minden tudati homályra, hogy racionalizálja azt, amire másnak nincsenek szavai. Végül gondolok az ide utazott harlekinre a látszatforradalmárok udvarában, aki – mert oly sokáig kölcsönözte a hiteltelen metaforákat a húszas évek nyelvhasználatából, a maga következmények nélküli verseiben – most egy csapásra a forradalom költőjévé felemelkedve – még mindig elhárítja a felelősséget, és nem foglalkozik a kiváltott ingerek gyakorlati következményeivel.*

FORDÍTOTTA WEISS JÁNOS

* „Akkor is és most is nagyon szórakoztatott a szereposztás az örület politikai színházában. Az agitátor, aki az akciót az egyik megerősítéstől a következőhöz hajtja, Hans-Jürgen Krahl [aki ekkor mindössze 26 éves]; a mentor, aki immunis a tapasztalattal szemben, és a legitimációs ortodoxiát rákényszeríti az »elhomályosult tudatra«, Oskar Negt [...]; az ide utazott harlekin [pedig], aki az 1920-as évek kék virágát, az osztályharcromantikát elővárazsolja a forradalmi sapkából, Hans Magnus Enzensberger.” Lásd Manfred Lauerermann: *Vierzig Jahre* 1968, i. m. 135.

IRÁNY HOMÁLY

HOGYAN *NEM* LETTEM REFORMER '68 MAGYARORSZÁGÁN?

68 évesen ideje végre eltöprengenem '68-ról.

Már csak azért is, mert ez az év volt az én nyúlfarknyi huszadik századom. Néhány hónap a májusi érettségi előtt és után nagyjából olyanná tett, amilyen ma is vagyok a huszonegyedikben. Nem mintha dicsekedhetnék vele, hogy azóta „úgy maradtam”. Legfőleg annak örülhetek, hogy felismertem magamban az önhitt kádergyereket, aki kamaszként, hogy szüleit bosszantsa, nem átallott percekig még a maoizmussal is kacérkodni. Lettem helyette műkedvelő liberális, aki, miközben vágyott a szabadságra, gyorsan megtanulta, hogy szülőföldjén aligha lesz része benne. Talán csak akkor fogyaszthat egy-egy falatnyit belőle, ha sürgősen belső emigrációba vonul. Már diákként, majd egyre-kevesbé ifjú kutatóként ebben az önkéntes száműzetésben tartózkodtam vagy húsz esztendőn át. Tartózkodtam, nem sínylődtem. Mint botcsinálta

Tolsztoj, hordtam sokszor a selyem- inget a durva szövésű gimnasztyorka alatt, elfogadva a szülői ház, a Marx Károly Közgazdasági Egyetem, majd a Magyar Tudományos Akadémia kínálta gyanús kényelmet.

'89 előtt pár évvel határoztam csak el, hogy nem emelek többé védőfalat magam köré. Biztos voltam benne ugyanakkor, hogy – rendszerváltás ide vagy oda – hamarosan ismét elfog majd a „műveljük kertjeinket” kísértése. Jön egy új Kádár, aki, ha – láss csodát – nem is akasztat, de a nép legalantasabb kedvében járva szentesíti önnön előjogait, engem pedig unottan ismét margóra küld. Ám visszamenőleg szégyelltem magam, hogy a létezett szocializmus idején ritkán cseréltem fel szüntelen morgolódásomat egy-egy hangosabb vakkantásra, ezért úgy döntöttem: felhagyok a szemlélődő ellenállás '68-ban belém ivódott életbölcességével. Dehogyan volt ez a „lemerülés és kibekkelés” magabízó stratégiája!

A fene gondolt arra a hatvanas évek vége táján, hogy valami nemes cél érdekében őrzi majd integritása szilánkjait. Újsütetű szabadelvűként egyszerűen elfogott a bizonyosság: számomra nem nő fű ezen a tájon. Soha és azután sem. Mármint magyar földön, itt a szovjet birodalom nyugati szélén. Gondolkodni talán gondolkodhatok. Írogatni talán írogathatok – az asztalfióknak persze. Szabadon publikálni és tanítani aligha.

Vár az Ifjú Gárda

Fogalmazhatnék úgy is, hogy '68-ban megvilágosodtam, majd szépen berendezkedtem a homályra. Sajnálom, képtelen vagyok ezerkilencszázhatvannyolcat mondani, mint ahogy az '56-osok se beszélnek ezerkilencszázötvenhatról. Ezek szerint '68-as vagyok (*sixty-eighter*, *Achtundsechziger*), nem pedig '56-os (hogyan is lehettem volna hatéves budai kisleányként pesti srác?), de még '89-es sem. Igaz, ez utóbbi évben megesett, hogy elkábított a remény, akár órákon át, de a '68-ban tanultak bénítóan hatottak rám: nem engedték, hogy eluralkodjon rajtam a hit a szabadságban. Nem annak értékében persze, hanem pusztán lehetőségében. Az a fél évszázaddal ezelőtti néhány röpké hónap örökre (hamiskás) realistává tett. A szabadságvágy ugyan nem

csitult, de átszínezte valami szomorú irónia.

'68-as éneket bárhol próbálom, nem tudom belegyömöszölni Párizs, Peking és Prága oly sokszor felskiccelt háromszögébe. Sokkal több „sorsesemény” torlódott föl akkor az én gyarló magán- és közéletemben. A párizsi és más diáklázadások jelentőségét például mérsékelte az a külvilág számára elhanyagolható tény, hogy éppen saját szexuális forradalmam hiányával voltam elfoglalva, érettségire és felvételre készültem, továbbá igényt tartott rám a néphadsereg is. Pekingről egyelőre csak annyit, hogy bármikor letartóztathattak volna mint az akkoriban leleplezett „maoista összeesküvés” egyik mit sem sejtő kültagját, Prágáról pedig, hogy simán elvihettek volna kiskatonaként legázolni a „csehszlovák ellenforradalmat”. Akárhogy is volt, az említett háromszög nem fedi le az igazi hungarikumot életem '68-as történetében: ez évben szökkent szárba ugyanis az „új gazdasági mechanizmus” magyar földön, mely nélkül nem születhettek volna meg a világsajtóban a „gulyáskommunizmus” és a „legvidámabb barakk” lenézően-elismerő metaforái sem. A Közgáz golyójaként minden arra predesztinált, hogy e reform elkötelezett hívévé és szakértő ügynökévé váljak. Írhattam volna az újabb és újabb recepteket a gulyást ízesítendő, de beállhattam volna jólelkű káponak is a barakkba.

Az alábbiakban – életemben először – megpróbálom elmondani, miért alakult másként a sorsom.

Ami a diákmozgalmakat illeti, a *make love* (ha sután is, de) sikerült, a *war-t* pedig megúsztam. Imádtam az olyan szlogeneket, mint a „légy realista, kívánd a lehetetlent”, azonban nem vonzott az életforma forradalma: a kommuna, a hosszú haj és a kábszer. Az utóbbi egyébként is úgy hangzott, mintha egy ipari szövetség neve lenne, mely elektromos vezetékeket javít. Jóllehet Daniel Cohn-Benditről és Rudi Dutschkéről is hallottam harangozni, sőt, azon a nyáron ugyanabban a balatoni sátorban olvastam Herbert Marcuse *Egydimenziós emberét*, melyben, úgymond, férfivá értem. Párizs vagy Frankfurt (Berkeley-ről nem is szólva) azonban olyan távolinak tűnt, mint oda Lacháza. Nem mintha a varsói és belgrádi diáktüntetésekről sokat tudtam volna. Szakállt ugyan kötelességszerűen növesztettem, de életvezetési ügyekben ijedt úrifükként maximum arra voltam jó, hogy a házibulikon mint fű-felügyelő vigyázzak barátaimra, nehogy – mint tartottak tőle – kirepüljenek az ablakon. Egyébiránt egyetlen, ki tudja már, honnan becsempészett *jointot* pöfékeltek tucatnyian.

Cohn-Bendit, Dutschke, Marcuse? A kommunista cenzúra siva-

tagában? Viszonylagos jólétesültséggel kizárólag a buroknak volt köszönhető, melyben születtem, majd felcseperedtem: a szüleim által olvas(hat)ott nyugati hetilapoknak (leginkább a *Der Spiegel*nek), valamint annak, hogy erősen szorgalmazták nyelvtanulásomat. Továbbá, hogy nap mint nap forgathattam az általuk zöld, illetve piroscsíkos bizalmasként aposztrofált cikkválogatásokat szintén „odaátról”. És annak is, hogy egy barátomtól, akinek KB-tag volt az apja, kaptam néhány „rázós” könyvet (egyebek közt Marcuséét); ezeket a nómenklatúra okulására ültették át sebtiben magyarrá, és szigorúan zárt körben terjesztették. Ellenzékiségem imígyen házhoz jött. Szüleim mazochista módon maguk tenyészítették az általuk még ’56 után is védelmezett rendszer belső ellenségét, aki majd’ egy éven át naponta szemükre hányta, hogy a „vörös burzsoázia” tagjaiként elszakadtak a „proletár tömegektől”. Hovatovább még büszkéek is voltak rám, magukban sóhajtozván: „bár csak mi is a világba kiabálhatnánk egyszer, amit ez a szemtelen kölyök naponta a fejünkhöz vág”. Szerették, hogy nem veszem készpénznek, amit mondanak.

A burokhoz tartozott a „Rákóczi” is, az egykori elitgimnázium, ahová temérdek rózsadombi, pasaréti, virányosi, svábhegyi kommunista aranyifjú járt és visszajárt.

Köztük a hajdani főideológus és kultúr-tótumfaktum fia is, első *role model*, aki egyetemistaként tartott hetente Marxista Kört volt középiskolájában, többnyire olyanoknak, mint én, akiknél a munkásmozgalom klasszikusai ott sorakoztak a tágas villalakásokban a könyvespolcon.¹ Ő valahanyadrendű vádlottja lett '68-ban a budapesti ifjú szalon-maoisták és bármely leendő ellenzéki megfélemlítésére összetákolt koncepció pernek. Filozófusnak készült, és eszes ifjúként hamar felismerte, hogy a mi társaságunkban nem lenne sok keresnivalója, ha harcra akarna bujtogatni. Ő se tartozott a legelszántabb összeküvők közé, és mibélénk is szorult azért némi ízlés (és persze félsz). Nekem például Mao piros könyvecskéje vagy a vörösgárdisták masírozása láttán fájdalmas grimaszba rándult az arcom. Indoktrináció és erőszak ellen ugyanis be voltam oltva, miután a „hétköznapi fasizmus” gyűlölete uralta nálunk a családi emlékezést. A terrort persze utálhattam volna százszor jobban is, ha szüleim a vészkorszakról megejtett száraz ismeretterjesztő előadásaik szünetében legalább egy félmondatot szentelnek saját zsidóságuknak. A felejtés/elhallgatás másként is hatott: noha a kommunista terror időszakáról a hatvanas évek végén már szerencsére enyhe undorral beszéltek, saját akkori szorongásaikat ki-

emelve („amikor Rákosi üvöltött a vonal tulsó végén, hogy kispolgári elhajló vagyok...”, „amikor már közvetlen felettesemet is letartóztatták a Rajk-ügyben...”), bűnrészességükre azonban fátylat borítottak. Azt sem tudtam kiimádkozni belőlük, hogy pontosan mivel is töltötték '56-ban azt a bizonyos néhány őszi hónapot, és miért maradtak október után is szeptembriszták. A párton belüli antiszemitizmusról és arról, hogy nem volt olyan pillanat, amikor ne rettegtek volna tőle, is csak a nyolcvanas években kezdtek el – szemlesütve – beszámolni.

Ami Kínát illeti, a Nagy Proletár Kulturális Forradalom harci jelszavait (olyanokat, mint a „bombázzátok a kapitalista főhadiszállásokat!” „kívánj tisztelettel örök életet Mao Elnöknek”) gúnyos közönnyel fogadtam, az egyenruhás erőszaktól viszont a hideg is kirázott. Köztünk szólván, az egyenruha nélkülötöl is. Nekem már egy, a hatvanas években divatba jött, Berkeley-stílusú *sit-in* keretében végrehajtott egyetemfoglalás is annak számított, hát még a *Rote Arbeiter Fraktion* nemsokára kibontakozó virtigli terror-támadásai. Mao „nagy úszásába” is beleborzongtam, már amikor épp nem röhögtem hangosan, megpillantva az újságban a Nagy Kormányosnak a Sárga Folyóból kikandikáló koponyáját a vele

szigorúan együtt evickélő testőrök gyűrűjében. Ha a kínai vezér harci jelszavai nem is, Marx agyonbonyolított hegelianus retorikája lenyűgözött (igen okos lehet, gondoltam, hisz egy szavát sem értem). Miközben el nem tudtam volna képzelni, hogy a kínai követségre járnak goromba nyelvezetű propaganda-anyagokat vételezni vagy hogy az amerikai előtt az épületre tintásüvegeket hajigálva tüntessenek, büszkén bújtam a *Német ideológiát*. Menetelni, kivált Nagyot Menetelni, ugyan nem kívántam, de a „megmozdulásokat” kifejezetten kedveltem. Élveztem például a Vietnami Vasárnapokon végzett – kevésbé megerőltető – munkát, melynek keresményét befizettük a hitünk szerint az amerikai imperializmus ellen harcoló partizánok támogatására. A KISZ által inkább csak túrt ún. „Vietnami Szolidaritási Mozgalom” szervezte oszolytetői kirándulásokról és akadályversenyekről sem hiányozhattam, különösen, hogy e programokon a lányok szemében igen magas volt az ázsiója az általam kínált marxizáló hablatynak. Az ugyancsak előttük pózoló Gerilla együttes szövegei kicsit szájbarágósnak tűntek, a *We shall overcome*-ot és a *Sixteen tonst* viszont szívesen dúdoltam velük (nota bene, kommunista szüleim orosz helyett angol tagozatra jártak a gimnáziumban).

Persze nem ellenezték, hogy orosz is tanuljak külön. Még azt is békésen

túrték, hogy magántanárom, Berecz Lajos, az *Est Lapok* egykori újságírója, született reakciós volt, mint ezt még akkoriban is mondták. Az órákon nem a szláv nyelvek szépségét ecsegette (hamar rájöttem, egy-két órával jár csak előttem az oroszban), hanem inkább a sztálinizmus rejtelmeibe igyekezett bevezetni. Trockijról, a Gulágról vagy a titkos Hruscsov-beszédről például tőle hallottam először. Meglehet, fel akarta lazítani a kommunista csemetét. Meg egy kicsit fel is lázítani. Legfőképp azonban a két háború közti pesti liberális értelmiség mindennapjaiba szeretett volna beavatni mély nosztalgiával. Nem volt nehéz dolga, mivel Karinthy Frigyesen nőttem fel, aki – kár volna tagadnom –, a *Tanár úr, kérem* és az *Így írtok ti* mellett akkoriban még azzal is elbűvölt, hogy Micimacskója Kovács János néven éldegélt.

Családom orosztanáromhoz fűződő viszonyának pikantériájához tartozott, hogy 1955 és 1958 között a tőle korábban elkobzott (államosított) pasaréti villában laktunk. Kevesen tudják, hogy '56 után az effajta ingatlanok egy részét rövid ideig visszaigényelhettké a volt tulajdonosok. Szüleim bátyámmal és velem együtt szó nélkül távoztak (egyenest egy másik – most már rózsadombi – villába): mi felklasszálódtunk, tanárom pedig imába foglalta nevünket. Talán viszonzásképp, orosz mellett angolra, németre és latinra is taníttatott. És

szinte észrevétlen módon satírozta ki ifjúi képzeletéből Marx mellől Lenint, s keltette fel gyanakvásomat a szovjet párttörténet bármely dicső fejezetét illetően.

KISZ-tag voltam persze, nem is kellett jelentkezni, gimnáziumi osztályfőnököm – „egy osztály – egy alapszerv” alapon – egyszerűen föl-tett a listára. Rövid időre titkárnak is megválasztottak osztálytársaim, és sűrűn tartottam előadásokat az iskolában a világpolitika éppeni állásáról. Ezekben az elnyomott népekkel (leginkább a vietnamiakkal és a palesztinokkal) való szolidaritás fontosságát ecseteltem, természetesen az amerikai és izraeli megszállókat kárhóztatva, miközben Kelet-Európa gyarmatosításáról valahogy megfeledkeztem. Arra meg végképp nem gondoltam, hogy a hatnapos háborút másként is értelmezhetném, mint Andej Gromiko. Ám ’68-ra kezdtem szűknek érezni mind a régi-, mind pedig az újbals gúnyát. Ebben sokat segített a gimnázium ifjú belügyese (becenevén: KISZ-tanácsadó tanár), aki behívatta a Marxista Kör néhány tagját, köztük engem is, hogy felajánlja, lépünk be az Ifjú Gárdába („képzeljétek, minden zenés-táncos buliba szabad lenne a bejárás az egész második kerületben”), majd megszaroljon: ha besúgójául szegődünk, és jelentünk a „kispolgári elemekről” a Rákócziiban, hajlandó elfelejteni, hogy mi voltaképp maoista össze-

esküvők lennénk. Meglepődött me-rev ellenállásunkon. Nem tudhatta, hogy kommunista családjainkban kevés megvetendőbb foglalkozás volt a rendőrspiclinél. Szüleim, ha jelentettek, azt hitből tették. Szeret-ném remélni mindmáig.

Prágai ős

Jóllehet az osztálykirándulásokon korombéli „elvtársaimmal” együtt azzal provokáltuk a csendes többséget, hogy mozgalmi dalokat üvöltöttünk a buszban (előszeretettel a „Bunkócskát”), azt viszont már nem igazán vette be a gyomrom, amikor valaki közülünk azt javasolta, hogy a KISZ ne támogassa egyik osztálytársunk felvételét az egyetemre, mert miseidőben látta bemenni a templomba a Mártírok úton. Egyébként, azért, mert megtagadtuk, hogy téglának álljunk, meghökkentő büntetésben részesültünk. Furcsamód pont azoktól, akiknek megfigyelését önértetesen visszautasítottuk. Az érettségi tablón a „kispolgárok”, akik a kép szerkesztését vállalták, a kádergyerekek radikálisabbjait a műalkotás egyik szegletébe számúzták. Ha e finom gettósításra már akkor felfigyelek, megspórolhattam volna magamnak egy komoly csalódást néhány hónappal később. Majd ötévente ismétlődően, amikor az érettségi találkozókon látnom ada-

tott, hogy a belügyes tanerő mily szívélyes viszonyt ápol a besúgandók némelyikével. Kivált azokkal, akik még a pártba is beléptek a középiskola befejeztével. Ma ők a „keresztény közép” boldog – vagy a „luxusbaloldal” szomorú – tagjai. Azóta tartó frusztrációmát próbálom önbírálatba fojtani: nekik sokkal kockázatosabb lett volna, ha ellenállnak a szervezési kényszernek (a pártba vagy az elhárításba, ebből a szempontból édesmindegy), mint például nekem a nomenklatúra fellegeiből leereszkedve.

Az érettségítől nem volt félnivalóm (az, mondjuk, meglepett, hogy a bizottság elnökeként apám egyik beosztottja ült velem szemben), és a Közgázra is simán fölvettek. A gimnáziumban jó jegyeim voltak, országos tanulmányi versenyen is befutó helyen végeztem, a kitűnő bizonyítvány csupán egykori leventeoktató tornatanárom csökönyös ellenállásán akadt fenn minden év végén. Sehogysem értettem, miért buktat meg, engem, az évfolyam focicsapatának üdvöskéjét, előre-bukfencből, amikor hátrafelé is tudtam. Igazából tettem rá, egészen más kötötte le az érdeklődésemet. Az egyetemen diplomata-szakra jelentkeztem, annyira – már-már kórosan – foglalkoztatott a politika. '68 nyarán is folyton azt fürkésztem, mi történik Prágában.

Még nem sejtettem, hogy az ígéretes tavaszról szó szerint egycsapásra dicstelen ősz lesz. A januárban bevezetett új gazdasági mechanizmus (pestiesen: úgazdmeg) szegényszemre hónapokon át alig érte el az ingerküszöböt. Az ökonómia tudományából is beértem néhány hangzatos Marx-idézzel, például a munkásokról, akik csak láncikat veszíthetik.

Ahelyett, hogy az egyetemre készülve fellapoztam volna egy valamirevaló közgazdasági folyóiratot, azt szerveztem lázasan, hogy ne kelljen azonnal megkezdenem tanulmányaimat. Rövid levélben fordultam a rektorhoz, szárazon közölve, hogy egy éven át fizikai munkát szeretnék végezni. Egy csipetnyi munkásromantika (értsd: gyorsan múló kádergyerek-lelkiismeretfurdalás) biztos, hogy színezte döntésemet, de valójában katonának behívott osztálytársaimat és eggyel alattunk járó barátnőmet szerettem volna bevárni. Engem ugyanis kiszuperáltak a sorozáson, a sereg mindössze háború idejére minősített alkalmasnak. Friss *untauglich*ként jócskán berezeltem, nem tudtam még, hogy már egy dupla is magasba szökken-ti a vérnyomásom. Hát még kettő, amit azért ittam, hogy magamhoz térjek a hajnalig tartó tanulás után, hisz mindössze pár nap választott el az érettségítől. Azt viszont már soha nem fogom megtudni, vajon a rektor postafordultával érkező, elutasí-

tó válaszát egész véletlenül nem szü-
leim fogalmazták-e.

Ahogy közeledett az augusztus, egyre jobban rettegetem, hogy frissen besorozott barátaimat elküldik Csehszlovákiába „testvéri segítséget nyújtani”, én meg a harcok idején őket elárulva, itthon lógotom majd a lábam. Miközben azon tanakodtam magamban, hogy vajon a „szocializmus erőinek” szabad-e akár katonailag is beavatkozniuk egy szuverén ország belügyeibe, ha „kapitalista restauráció” készül, és készül-e ilyesmi egyáltalán, arról is el kellett gondolkodnom, életemben először komolyan, hogy szabad-e embert ölni bármely cél érdekében. Jól emlékszem ifi-parki beszélgetésünkre legjobb barátommal (Hegedüs András, volt miniszterelnök, majdani ellenzéki szociológus hasonló nevű fiával) pár nappal a prágai bevonulás után, s az ő bezupálása előtt. Megfogadta, ha minden kötél szakad, és harcolni kell, ő bizony a levegőbe lő majd. Az ő apja már évek óta barátkozott Lukács György megszállást elítélő radikálisabb tanítványaival, amikor az enyém még mindig Dubčeket hibáztatta a kádári sovinizmus nyelvén: „mit ugrál annyit ez a buta tót?” Barátommal együtt sebesen vesztettem el maradék hitemet a létező szocializmusban. Marxban egyelőre nem. Persze az sem dobott fel, hogy a

NATO elfogadta a Brezsnyev-doktrínát, és vezetői rezzenéstelen arccal túrték, hogy a szovjetek kedvükre randalírozzanak a jaltai határok inenső oldalán.

Mindenesetre elkezdett az „emberarcú szocializmus” eszméjéből az a titokzatos „emberarc” érdekelni, és a korabeli divatot követve belevettem magam a fiatal Marx írásaiba. Ezekből úgyszintén alig értettem valamit, talán az elidegenedés akkortájt felkapott fogalmán túl. Ám ez épp elegendő volt ahhoz, hogy ne kíséressen meg a későbbiekben semmi, ami „nagy” és „proletár-kulturális”, s ami nem tiszteli az embert. Ekképp minden egyes akkoriban regnáló kommunista diktatúra egy szempillantás alatt kihullott a rostámon. Ha liberálisnak még a legnagyobb jóindulattal sem tekinthettem magam '68 kora őszén, demokratának, méghozzá olyan demokratának, aki – horribile dictu – a többpártrendszer gondolatától sem riad vissza, igenis egyre inkább szerettem volna magam hinni. Marxista Kör-vezetőmmel a Rózsadombon sétálgatva megállapítottuk, bármennyire fáj is, a szocdemeknek igazuk volt: a szép új világhoz nem a proletárforradalom és -diktatúrán, hanem a polgári demokrácián keresztül vezet az út. Ő épp a júniusban lezárult maoista per elítéltjeként búslakodott, többek közt azon is, mily sok besúgó akadt az összeesküvők maroknyi csapatá-

ban. Ekkor még mindketten hittük, van olyan, hogy „szép új világ”. Őt kirúgták az egyetemről és munkásnak készült, engem pedig felvettek, és eltiltottak attól, hogy dolgozzam. Csendben irigykedtem.

Minek a diáknak szakszervezet?

Szeptemberben az egyetemen percek alatt összeállt a gimnáziumihoz megszólalásig hasonló társaság, részint az „új osztály” lázongó gyerekeiből, jelentős számú zsidó felmenővel súlyosbítva. Amikor beléptem a Közgázra, tudtam is, meg nem is, hogy zsidó vagyok, pár hónap múlva már biztos voltam benne, hogy a világ annak tart. Kevesen rokonszenvvel, a döntő többség, a tanároké éppúgy, mint a diákoké, közömbösen vagy alig leplezett ellenérzéssel. Újdon-sült társaimmal rá se rántottunk az előítéletekre, elvakított bennünket, a demokrácia önjelölt hírvivőit, a masszív küldetéstudat. Hogy honnan tudtunk egymásról? Minden-honnan, ahol a magunkfajta korábban megfordult: építőtáborokból, könyvtárakból, káderüdülőkből, élgimnáziumokból. Előbb-utóbb kiderült, hogy sokunk szülei már a negyvenes évektől ismerték egymást. Ahogy mondták, a „mozgalomból”.

A Közgázon belecsöppentünk egy oktatási reformba, melynek az

új mechanizmust kellett volna szolgálnia. Állítólag vállalkozó szellemű szakembereket akartak képezni, akik már az egyetemen valamelyest megismerkednek a döntés felelősségével. Felkínáltak néhány fakultatív tárgyat, lazítottak egy keveset az ideológiai szigoron, s ami a legfontosabb, az első évfolyamon megengedték, hogy átgondoljuk, milyen szakon szeretnénk folytatni tanulmányainkat, függetlenül attól, hogy eredetileg hova jelentkeztünk. Legtöbb társammal együtt így lett belőlem is pár hónap alatt az elméleti szakra, majdan pedig tudományos munkára ácsingózó diák a diplomata-tanonc helyett. Amikor elhatározásomról értesült a kari dékán, rám küldte egyik bizalmasát, az évfolyam pártösszekötőjét, aki tanársegéd volt a Politikai Gazdaságtan Tanszéken, hogy lebeszéljen elhatározásomról. A küldönc bizalmasan közel hajolt: „mégis, hogy képzeled, öregem, hogy odadobod ezt a lehetőséget, ne szórakozz már, számítunk rád, már benne vagy a Külügyminisztérium káderfejlesztési tervében”. Megmakacsoltam magam – ismét csak azért, mert megtehettem. Később tudtam meg, kitől mástól, mint a küldönc-től magától, hogy nem azért mondja, de a pártbizottságon nehezményezték, hogy már megint túl sok „rebelliskedő zsidógyerek” választotta életcéljául, hogy a gazdasági elithez tartozzon. Az elméleti és a terma-

tematikus szakok, melyeket ekkor kereszteltek át „népgazdasági tervező-elemzővé” (gyűlöltem ezt az elnevezést), bocsátotta ki ugyanis a központi gazdaságirányítás, illetve a közgazdaság-tudomány és oktatás majdani krémjét.

Nem azért mondja – ismételte jóakaróm –, de itt kell megjegyeznie (kacsintás), hogy, Salamon Bélával szólva, szegről-végről ő is „zenész”. Megérti, ha a tudomány érdekel, de nem kell, hogy minden zsidó rabbinak álljon, különösen most, hogy az új mechanizmus sosemvolt üzleti karrierpályákkal kecsegtet. Megnyugtattam: mindkét nagyapám (a bankár és a kiskereskedő) egyformán kudarcos sorsa a Nagy Válság idején szüleimet olyan baloldali *Bildungs-bürgerekké* (ezt akkor nem éppen így mondtam) varázsolta, akik ha egyáltalán valamiről lebeszéltek az életben, az az volt, hogy a piacon keressem boldogulásomat. Ám végül nemcsak az dőlt el '68-ban az életemben, hogy se külügyér, se üzletember nem lesz belőlem, de az is, hogy a gazdaságot irányító, jövődől állami és pártapparátcsikok között is üresen marad a helyem. Most látom, milyen gyorsan éltem azokban a hetekben.

Ha krém, legyen krém, gondoltuk néhányan, leendő tervező-elemzők, és azon melegében összeesküdtünk. Az újhítték göggyével fordultunk

el néhány méltán közutálatnak örvendő tanártól és az általuk elővezetett, selejtes társadalomtudományi tárgyaktól. Látván, hogy egy-két reform-lózung ide vagy oda, még mindig a sztálini tankönyvek alig felvizezett változatait erőltetik ránk egy olyan intézményben, mely Marx nevét viseli, mi, „magunk által kiválasztottak”, előre egyeztetett koreográfiát követve szólaltunk fel egy évfolyamgyűlésen, követelve, hogy a diákok legalább elmondhassák, mit szeretnének tanulni. A *tőkét* például miért nem olvastatják velünk? Érdekeinket védendő felvetettük, hogy a KISZ alakuljon át egyfajta diákszakszervezetté, még hozzá erősen központtalanítottá. Peking, Párizs és Prága valahol közös fiaskója nem tántorított el bennünket: szemben a „demokratikus centralizmus” lenini elvével szorgalmaztuk, hogy minden tanulócsoport küldje el képviselőjét az évfolyam diáktanácsába, mely nyilvános vitákon fogalmazza meg ajánlásait a tanrendről. Az egyetem KISZ-vezetése hanyag mozdulattal vetette el javaslatainkat, évfolyamtársaink csendben a vállukat vonogatták (majd privátim biztosítottak egyetértésükről), az egyik általunk kritizált tanár pedig saját óráján hosszadalmas vádbeszédet intézett ellenünk „ellenforradalmi veszélyt” vizionálva. „'56-ban is így kezdődött” – dörögte sokat sejtetően. „Ex katedra” címen közepesen szemtelen

cikket írtam erről az egyetem lapjába, ezt – legnagyobb meglepetésemre – közölték is. Mint kiderült, csakis azért, hogy a kor szokásait követve még ugyanabban a számban aggódó olvasói levél formájában tromfolják le, melyben egy állítólagos diáktársunk panaszkodik véleményterorunkról, majd egy hétre rá újabb – már „elemző” – írással kaszálják el kezdeményezésünket.²

A fal adta hát a másikat, és rövest világossá vált, hogy a politikai nyilvánosságot nem nekünk találták ki. Ha nagy néha a közelébe is engedik az embert, mindössze azt éri el, hogy megkaraktergyilkolják és leszavaztatják a hatalom képviselői. A konspiráció viszont, ha folytatnánk, féltő, hogy a főösszeesküvők diktatúrájába torkolna majd, ezt már a bolsevizmus történetének töredékes ismerete is sejtette. Lépünk hát be a pártba, szivárogjunk be az államvezetésbe, és próbáljuk ravaszul belülről bomlasztani a Rendszert? Ez Prága után nemcsak értelmetlen, de felettébb ízléstelen gesztus lett volna a részünkről. (Mindössze egyvalaki akadt, aki megtette közülünk.) Maradt hát az ún. második nyilvánosság, valamint az örök szindikalista megoldás: ennek szellemében később ösztöndíjreformot követeltünk, majd sztrájkot szerveztünk azért, hogy a Tervgazdaság Tanszék felejtse el „ómechanista” tankönyvét, és vizsgáztasson inkább az álta-

lunk összeállított cikkgyűjtemény anyagából. Ebben olyan tudósok művei is szerepeltek, akik ki voltak tiltva az egyetemről – a pestiről, vagy épp a prágairól és a varsóiról. Addig azonban eltelt még két-három esztendő, a '68-as gazdasági reformot meg kellett torpedóznia a párt keményvonalasainak, és – ezzel szoros összefüggésben – néhány fontos liberális értéket is magáévá kellett tennie kis társaságunknak. '68-ban még egyikünk lelki szemei előtt sem bontakozott ki 1989 szabadelvű látomása, mindössze lehullott a hályog, pontosabban annak egy része.

Überhaupt

Azért nem az egész, mert egy ideig két fontos körülmény is megakadályozott bennünket abban, hogy szabadelvűekké váljunk. Paradox módon ugyanaz a kettő, mely később előmozdította ezt a metamorfózist. A „marxizmus reneszánszára”, mely akkoriban tetőzött Magyarországon, és az új gazdasági mechanizmus bevezetésére gondolok, no meg e kettő kényes viszonyára. (Inenntől megint inkább személyes a történet, ezért jobb, ha egyes szám első személyben folytatom).

A Lukács-iskolával, még inkább a Lukács-óvodával már akkor volt némi kapcsolatam, amikor még alig tudtam valamit az iskola atyjáról.

Amint ugyanis elkezdtem a Közgázt, rögtön beiratkoztam vendéghallgatónak az ELTE filozófia szakára is, ahol – a szabadság ottani kis köreiből – egyszer csak azon vettem észre magam, hogy a humanista Marx imázsa már nem nyűgöz le különösebben, és kezdem levetkőzni a nagy „kritikai kritikus” harciasan antikapitalista beszédmódját is. Volt Körvezetőmet majmolva én is visszamentem a Rákóczi marxista szemináriumot tartani, ám reneszánsz ide vagy oda, diákjaimat legfeljebb súlyos kételyeimmel tudtam traktálni. Emlékszem, Lukács híres/hírhedt diktumát, mely szerint még a legrosszabb szocializmus is jobb a legjobb kapitalizmusnál, egyszerűen képtelen voltam komolyan venni. Azt a kijelentését pedig, hogy a kultúra nem lehet áru a szocializmusban, a kezdő közgazdász göggyével utasítottam el. Nem tagadom, a mester és legtöbb tanítványának állandó mindent-jobban-tudása is feszélyezett. E *Besserwisserei* biztosan kevésbé zavart volna, ha egyik filozófus csoporttársam, Hont István, majdani cambridge-i eszmetörténész, nem ismertet meg Karl Popper *Open Society and Its Enemies* című műve néhány alap gondolatával. Igaz, az sem ártott, ez már '69-ben történt, hogy az óvoda egyik jelese, Kis János négyszemközt alaposan lehordta diákköri dolgozatomat a marxi elnyomorodás-elméletéről. Hellerágnés-epigonnak nevezett

(sajnos joggal), aki a posszibilizmus bűnébe esve egy mondatban határozó áradozik a „társadalmi praxis” mindenható voltáról, ahelyett, hogy e praxis valós gazdasági korlátait is megvizsgálná.

Közgazdász magamra-ébredésem szempontjából azonban még ennél is fontosabb volt, hogy Kis megjegyzéseiben már felsejlett a későbbi *Überhaupt*³ néhány lényeges gondolata a marxi ökonómia zavarairól, illetve arról, hogy e zavarok megingathatják a kommunizmus-víziót, ergo a kapitalizmus-kritikát is. Ekkor kezdtem becsülni a churchilli mondást a demokráciáról (miszerint az lenne a lehető legrosszabb politikai berendezkedés, kivéve az összes többi), a piacra és a magántulajdonra is vonatkoztatva azt. '68-ban tehát sikerült eltávolodnom valamtól, de nem érkeztem meg sehová. Ahhoz már az *Überhaupt*ra magára, s azon keresztül az „osztrák iskola”, mindekelőtt Friedrich Hayek munkásságának akár csak vázlatos megismerésére volt szükségem. És ha már ott tartottam, akkor – ha lúd, legyen kövér – nagy merészen át is ugrottam az óvoda tagjait. Míg ők hosszú éveken át latolgatták még egyfajta kelet-európai marxizmus esélyét, az én fejemben örökre megtört Marx varázsa. Onnantól fogva nem tekintettem kötelezőnek, hogy komolyan megfontoljam bármely kollektivista program (bázisdemokrácia, munkás-

önigazgatás, dolgozói részvények stb.) akár kritikus elfogadását. Kizárólag egy tágan értelmezett liberális eszmekörön belül éreztem magam megérinthetőnek egalitárius vagy komunitárius eszmék által.

Am nemcsak emiatt nem lett belőlem hamisítatlan disszidens '89 előtt. Attól, hogy a magyar Demokratikus Ellenzék jó része még a *Társadalmi Szerződés* 1987-es megjelenésének idején is dédelgetett magában romantikus antikapitalista illúziókat, még csatlakozhattam volna hozzájuk rendszert bontani. A szovjet típusú társadalmakról ugyanis nagyon hasonlóan vélekedtünk. Akárhogy is nézem, nekem a konspirációval volt bajom, akár korábban a maoista, majd a diákszervezkedés alkalmával. Az előbbiből szerencsére kihagytak, az utóbbinak viszont sajnos én voltam egyik kezdeményezője. Nem gondoltam persze, hogy egy általam örömmel támogatandó (akkor még nem tudtam, hogy *Solidarnosc*-szerű) mozgalom képes lehetne úgy szárnyat bontani egy diktatúrában, hogy ne kellene megelőznie legalább valami – remélhetőleg átmeneti – összeesküvéseskének. Sajnos túl jól ismertem azonban egy ilyen budapesti komplottnémely önjelölt vezérét, alig palástolt önhittségüket, nárcizmusukat és felelőtlenségüket, melyek az enyémen is túltettek, hogy

nem volt nagy kedvem a zászlajuk alá állni. A házibulik, a focimeccsek és a közös nyaralások nemegyszer többet árultak el természetükről, mint az éjszakába nyúló tudományos vagy politikai viták. Voltak közöttük, akikkel rövid ideig barátkoztam is, de nem hittem, hogy mozgalmat tudnak majd szervezni, vagy ha mégis, az demokratikus szellemű lesz, és ha ne adj' isten valahogy ez is összejönne, megússza a kegyetlen megtorlást. Hamar torkig lettem az „ez most a főkérdés, itt egy petíció, írd alá, de ne fűzz hozzá megjegyzést!”-stílusú ki nyilatkozó-politizálással, mely tipikusan suttogva zajlott egy dohányfüstös presszóban. Úgy döntöttem, inkább a belső emigrációt választom és magányos elégedetlenkedő leszek. Ha jobban bíztam volna bennük, talán bátrabban kockázatok: kirúgást, foglalkozási és utazási tilalmat, rendőri felügyeletet, esetleg börtönt. Talán... Mindazonáltal örültem, hogy felsült diák-zendülőként még azelőtt sikerült megszabadulnom a hagyományos bolsevik küldetésdattól, mielőtt az eluralkodott volna rajtam. Pontosan mitől is? Attól, hogy felhatalmazva éreztem magam arra, hogy mint hivatásos forradalmár, az önjelölt „élcsapat” része, „beleplántáljam az osztálytudatot” a maradi tömegekbe. Amint azt Lenin egykoron megálmodta.

Két, pofonegyszerűnek tűnő, de együtt nehezen betartható fogadal-

mat tettem magamban. Ha úgy hozza a sors, inkább ezekhez a tömegekhez szeretnék tartozni, mint hogy valamiféle előljárójuk legyek. Addig is megpróbálom írástudóvá képezni magam, de – Julien Benda figyelmeztetését eszembe vésve – anélkül, hogy árulóvá válnék. Csak azért se konspirálok! Vezettem később féllegális szemináriumokat, tartottam vitakört a lakásunkon, publikáltam az első és második nyilvánosság határán, elveim fenntartásával aláírtam néhány ellenzéki tiltakozó levelet is, csempésztem könyvet, terjesztettem szamizdat-kiadványokat, és néha játszottam azt is, hogy a hivatalos médiában közlök szamizdatba illő írásokat. Nem kellett ehhez különösebb merészség – védett a családi burok. Jobban mondva, akkor azt hittem, hogy véd. Ma, átfutva néhány rólam szóló besúgói jelentést, melyet egyik egyetemi vitapartnerem készített (vö. „Kovács János és a köréje tömörülő, illegális, pártellenes jobboldali csoportosulás”), már nem vagyok ebben olyan biztos. Pedig valójában nem is szervezkedtem. Inkább olvastam és hangosan (másként)gondolkodtam. Közben – ma is azt hiszem, hogy helyes – rögeszmémé vált, hogy semmit se tudok a magyar társadalomról, illene megismernem, ahelyett, hogy hangzatos programokat fogalmaznék a megváltoztatásáról. Itt engedtem el könnyű szívvel Marx tizenegyedik

Feuerbach-tézisét mindörökre..., és hívtam el barátaimat egy jászladányi csoporttársammal közösen egy falukutató túrára az ottani cigánytelepre rögtön az első évfolyam végén.

Reform-kudarc

Félreértés ne essék, a kollektivizmus iránti kételyt nem a kapitalista világhoz való vonzódásom hívta életre, még kevésbé e világ beható ismerete, hanem sokkal inkább a kommunista mindennapok taszítóereje. Tizennyolc is alig voltam, mikorra már (szüleim előjogán) jártam Ausztriában és Olaszországban, illetve Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Romániában és a Szovjetunióban. A liberális eszmékhez való közeledésemet nem annyira a nyugati bőség csalogatása magyarázta, mint inkább a keleti (főként szovjet) nyomorúság elborzasztó ereje. Az állami tulajdonról és a központi tervezésről, ezek állítólagos magasabbrendűségéről nem volt ab ovo rossz véleményem. Viszont amit kamaszéveimben a pesti gyárakban tapasztaltam, például amikor a nyári szünetben naphosszat vascsöveket mázoltam (ha épp nem a műhely sarkában húztam a lóbört), legalább két tanulsággal járt: a diktatúrát a proletárok nem gyakorolják, hanem legfeljebb eltűrik, és az állami vállalatokban folyamatos a káosz. Ehhez képest a

nyugati piacgazdaságok a távolból nem csupán jóval tervszerűbbnek, de emberségesebbnek is látszottak. Elsőre mégsem azon kezdtem el morfondírozni, hogy mekkora adag kapitalizmust kellene belekeverni a tervgazdaságba, hogy a Kelet és a Nyugat közti jóléti rés szűküljön (az, hogy keverni kell és lehet is, akkoriban magától értetődőnek tűnt a számomra), hanem azon, hogy mi akadályozza magát a keverést.

Nem kellett keresgélnem a történelmi analógiát, hisz a '68-as reformdiskurzus tálcán kínálta a NEP-korszakot, a szovjet húszas évek „új gazdaságpolitikáját”, mellyel a magyar pártvezetés puhavonalas szárnya igyekezett legitimálni az „áru- és pénzviszonyok fejlesztésének” kísérletét. Vajon miért van az – kérdeztem magamban –, hogy miközben a nyugati sajtó a „piaci szocializmus magyar modelljét ünnepli”, az egyetemen nem látom annak vezető hazai teoretikusait, helyettük harmadrangú polgáztanárok ömlengenek a terv és piac dialektikájáról ahelyett, hogy megtanítanák nekünk, honnan ered a piaci szocializmus gondolata és miért bukott el a korábbi évtizedek számtalan reformkísérlete a térségünkben. Egyáltalán, mi a különbség az általuk propagált *szocialista* és a Lajtán túl uralkodó *szociális* piacgazdaság között. És mi értelme kísérletezgetni, ha van már jól működő modell a vasfüggöny

másik oldalán? Még halvány fogalmam se volt Oskar Langéről, Hayekről és az ún. szocialista kalkulációs vitáról, pusztán azt éreztem, hogy sílány mellébeszélés folyik. Azt is gyanítottam, hogy a titok nyitja a NEP megértésében rejlik. Megkockáztattam: nem annyira annak bevezetését kellene a reformereknek visszamenőlegesen ünnepelni, mint inkább a kudarcát gyászolni, és fölkészülni a sajátjukra.

Nosza, belevetettem magam a szovjet húszas évek gazdaság- és politikatörténetébe, olvastam Isaac Deutschert, Maurice Dobbót, Alec Nove-ot, no meg számos, a NEP idején alkotó és Magyarországon is elérhető szovjet szerzőt. A közvetlen inspiráció azonban megint csak nem a közgazdászok, hanem inkább a filozófusok felől érkezett.⁴ A Lukács-óvodából ketten, Karádi Éva és Kovács András is azon igyekeztek akkortájt, hogy rekonstruálják ugyanennek az évtizednek a filozófiai és szociológiai vitáit. Talán az ő hatásukra is döntöttem úgy, hogy a gazdaságtörténeten belül engem mindenekelőtt a közgazdasági gondolkodás evolúciója érdekel majd. Arra azonban határozottan emlékszem, hogy tőlük hallottam először a prágai Szláv Könyvtárról, ahol akkoriban egy ideig még szabadon lehetett olvasni a Sztálin előtti kor-

szak szovjet társadalomtudományi irodalmát. '69 nyarán már ott kórtáraztam a polcokon. Szerencsére a husáki „normalizáció” e tekintetben hézagossá maradt: a könyvtári szolgálatba menekülő ellenzékiek rendre kicsempézték a raktárból, bármit is kértem.

Egy szó mint száz, miközben Lukácsot enyhén szólva nem éreztem elég karakánnak, a '68-as reformereket eleinte kifejezetten megalkuvónak tartottam. Korántsem azért, mert a piaccal kokettáltak, feláldozva a kommunista jövőt, hanem mert nem kokettáltak elég serényen, és bíztak abban, hogy a gazdasági reform előbb-utóbb elhozza majd a demokráciát is. Úgy sejtettem, hogy fordított a logika: Hegedüs András nyelvén szólva, amelyen akkoriban beszéltem, ha nincs „humanizálás”, szó sem lehet majd „optimalizálásról”, mert ez utóbbit a pártállam, saját érdekeit követve, rendre meggátolja majd. Valahonnan innen eredtek későbbi súrlódásaim a reformközgazdászokkal, köztük számos barátommal, akiket arról próbáltam győzködni, hogy fejezzék már be a kommunizmus megmentésének hiábavaló és káros tornamutatványát, és kezdjenek el mielőbb a kapitalizmus (jó, annak valamely szociálisan érzékeny fajtája) meghonosításán dolgozni. Ha már oly nagyra tartják a NEP-et, vegyék észre, legyenek szívesek, hogy annak halálos ítéletét

épp első piaci sikerei írták meg. Pontosabban az a formálódó széleskörű magántulajdonosi autonómia, mely azzal fenyegette a bolsevik elitet, hogy – különösen kapitalista változatában – visszavonhatatlanul megtöri a pártállam politikai monopóliumát. Persze egy effajta kapitalista átmenet sikerére magam se tettem volna egy lyukas garast sem a '68 utáni Kelet-Európában.

Az új mechanizmus ráadásul jóval alacsonyabbról indult: szó sem volt robusztus magánszektort működtető vegyes gazdaságról (ez a NEP esetében adottságnak számított). A magyar reformerek nem irányozták elő az állami tulajdonnak mégoly csekély privatizálását sem, helyette abban reménykedtek, hogy a magántulajdont szimulálva, a „vállalati önállóság” jelszavát hangoztatva belopnak egy kis piacot a tervgazdaságba, amely ettől majd varázsláttá válik, és hatékonyan fog működni. Én meg úgy gondoltam, hogy meglehet, így módon némileg megszelídítik majd a pártállam ellencsapásait, s a reform „tovazötyög”, ahogy azt később indignáltan mondogatták, ám semmi garanciájuk nem lesz arra, hogy a gazdaság felemás liberalizálása belülről megsejtsen majd a diktatúrát. Csehszlovákia megszállása után pedig engem semmi más nem érdekelt. Ismétlem, politikai szabadság-

vágyam jóval a gazdasági előtt járt. Olyan reformról ábrándoztam, ami eltakarítja a Rendszert és felszabadítja a kelet-európai társadalmakat. Aztán majd meglátjuk... Hátha lesz majd mód szabadon vitatkozni a piac terjedelméről, valamint arról, hogy mekkora magántulajdon kellene a normális működéséhez. Még néhány esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Hayek révén ráeszméljek, effajta kérdéseket a mindentudó társadalommérnökök szeretnek feltenni, akiknek igen határozott véleményük szokott lenni a gazdaság említett alapintézményeinek egyedül helyes arányairól. Ennél is több időre volt viszont szükségem ahhoz, hogy a politikai gyanakvás mellett elvi erősségű közgazdasági és gazdaszociológiai kételyeim is támadjanak aziránt, hogy a kommunizmus és a kapitalizmus (*überhaupt*) összeházasítható-e a túlnyomó állami tulajdon bázisán.

A rövidlátó szemtanú

Azóta rengeteg kelet-európai korbélivel beszélgettem '68-ról. Őket is mélyen érintette mindaz, ami engem, a diáklázadásoktól kezdve, a maoizmuson át egészen Csehszlovákia megszállásáig. Még zsidó kádergyerek is akadt közöttük. Egyvalamit nem értettek a történetemből (kivált lengyel és cseh ismerőseim),

azt, hogy mi tartott engem Magyarországon. Hogy miért nem szedték a sátorfájukat az olyanok, mint én, és indultak nyugatnak, legkésőbb, midőn tudomásukra jutottak a varsói antiszemita kampány vagy a prágai tisztogatások riasztó részletei. „Ha már emigrációra adtad a fejed, mi okból választottad a belsőt?” – tudakolták. „Hogyhogy nem menekültél el egy nyugati egyetemre, végre 'rendes' közgazdaságtant hallgatni?” Tényleg, miért értem be a homály, az apátia, a kádári korrupció világával, miközben nem békültem meg mindezekkel?

Ha nem volt módom részletes választ adni e kérdésekre, gyorsan elhebegtem néhány személyes okot (családi kötelékek, macskatermészet, ragaszkodás a magyar nyelvhez stb.), leginkább azt hangsúlyozva, hogy megfutamodásnak éreztem volna a távozást. Messze nem voltam életveszélyben, ami sürgette volna a diszsidálást. Védettségem okán súlyos retorziókra se kellett számítanom, ha nem jövök haza, mondjuk, egy turistaútról, majd meggondolom magam, és „kalandvágyból” mégis visszatérek. Ma már furcsán hangzik, de legfőként attól félttem, hogy Nyugaton annak az újbalos gondolkodásnak a militáns változata fogad majd értelmiségi körökben, melynek szemérmes hazai variánsától is egyre jobban idegenkedtem addigra. Ezen aggodalmamat jó pár fiatal nyugati

katasztrófaturista erősítette, akik az „augusztusi sajnálatos eseményektől” alig zavartatva magukat, arról győzködtek bennünket már ’68 telén is, hogy bontsunk zászlót valahára, de semmiképp a polgári forradalomért. Ne a tervgazdaság, hanem az államkapitalizmus ellen forduljunk, ne a piaci verseny, hanem a szolidaritás járjon a fejünkben, ne parlamentet, hanem munkástanácsokat követeljünk. Hozájuk képest még a hazai reformerek is rokonszenvesnek tűntek. Legalább nem voltak adázak és követelőzők.

Ha kicsit több időm volt a belső emigráció indoklására, bevallottam, hogy sokáig fogalmam se volt arról, hogy mi fán terem a „rendes” ökönomia. Azt hittem, a reformerek is valami ilyesmin munkálkodnak, minek hát az első pánikban elrohanni? A tudásukat még a háború előtt szerzett, nagy formátumú közgazdászteoretikusok szinte teljes hiányában senki sem érzékeltette a hozzám hasonlóan tanulni vágyókkal, hogy a reformok közgazdaságtana agyaglábakon állt. A „terv és piac” összepárosításának nyugaton „menedzseri szocializmusként” aposztrofált magyar modelljét inkább laza politikai diskurzus, mint sűrű szövésszerű tudományos elmélet támogatta. Ezt kutyanehez volt felismerni akkoriban, hát még egy kezdőnek, különösen

miután a nyugati szovjetológusoktól folyamatosan jött a biztatás a konvergencia-elmélet szellemében: „mi egyre többet tervezünk, ti egyre jobban megkedvelitek a piacot, valahol középtájon találkozunk majd”. A kádári különút nyugati presztízse kezdte közelíteni a titóiét, keleti kollégáink pedig nem győzték irigyelni viszonylagos szabadságunkat a tervgazdaság megreformálásában.

Az egyetemről kitiltott, ám általunk, diákok által egy-egy félhivatalos előadás vagy szeminárium erejéig meghívott/becsempészett, radikálisabb közgazdász-kutatók (olyanok mint Bródy András, Jánossy Ferenc, Kornai János és Tardos Márton) sem utasították el az effajta elismeréseket. Mindez arra utalt, hogy nem kell feltétlenül elmenni ahhoz a Kárpát-medencéből, hogy az ember tudományt művelhessen. A magyar elméleti közgazdászok jelesei nyugati konferenciákra utazgattak, vezető egyetemekre hívták őket kutatni és tanítani, itthon is hozzáfértek a szakirodalom jóréséhez, külföldön is publikáltak – egyszóval, mint némi önsajnálattal mondani szerették, gúzsba kötve ugyan, de táncolhattak. Ha nem is rajongott az ember a temérdek maszatos különalkuért, melyet többségük a hatalommal kötött, és nem is hitt igazán a sok „háthában”, vagyis abban, hogy legújabb, a korábbiaknál ütősebb reformprogramjukat *hátha* végre el-

fogadja a felsőbbség, pusztá létük táplálta a reményt. Abban bízhatam ugyanis, hogy erősen normatív kutatásaik árnyékában a magamfajtanak módja nyílik majd a Rendszer tényleges gazdasági viselkedésének vagy legalább a róla alkotott közgazdasági gondolatoknak a tisztas megfigyelésére és elemzésére. Különösebb megalkuvás, politikusokkal való folytonos kavarás nélkül.

Nem szólva arról, hogy a reformközgazdászok radikálisabb/liberálisabb szellemű csoportja korántsem volt rossz társaság. Számos művelt és bátor '56-os akadt közöttük, akiket a forradalom után meghurcoltak, mégis valahogy őrizni tudták szuverenitásukat és később se hagyták, hogy ellenzéki és reformer szerepeik élesen elváljanak egymástól. Nem volt nehéz közöttük (időnként velük) egyfajta kollektív önkéntes száműzetésbe vonulni, például az Akadémia Közgazdasági Intézetébe, ahová az egyetem után befogadtak. Itt menedékre lelt az ember a politikai és ideológiai támadások és intrikák nagy része elől, és nem kellett lakatot tennie a szájára, sőt a tollát is szabadjára engedhette, ha beírta azzal, hogy az intézet belső kiadványában publikál. Jellemző módon „hivatalos szamizdat”-tanulmányaink nemegyszer nagyobb nyilvánosságot kaptak, mint a nyílt terjesztésű szövegek. Ezek írásakor nemhogy a cenzúra, de a szinte reflexszerű ön-

cenzúra is könnyedén megúsítható volt.

Mindez azt ígérte, hogy úgy merülhet el az ember az ökonómia tanulmányozásában, hogy közben nem kell magát naponta szembeköpnie. Jóllehet, vakmerőnek se hihette magát. Arra nem számíhattam, hogy a tudományos kutatás körülményei lényegesen javulhatnak a jövőben. Kortársaim túlnyomó többségével együtt biztosra vettem (pedig még húszéves is alig múltam), hogy bármeddig élek is, sohasem ébredek majd egy reggel arra, hogy nicsak, kitört a kapitalizmus a szovjet érdekszférában. Ez a távlatatlan állapot, a változás reményének teljes hiánya viszont – láss csodát – megjutalmazta az otthonmaradottakat, gyógyírt kínálva a beletörődés fölött érzett szegyenre. Megadatott ugyanis – gondoltam –, hogy szemtanúk, krónikások, dokumentátorok legyünk, akik közvetlen megfigyeléseikről tudósítják a „szabad világot”, egyenesen innen, a nyugati szemmel átláthatatlan szovjet-típusú dzsungel birodalmából, egyszersmind azonban eredeti fogalmi eszközökkel is gazdagítják a közgazdasági elméletet. E küldetés nem pusztán erkölcsi megnyugvást ígért, de azzal is kecsgettette a hazai közgazdászt, hogy „lokális tudása” helyzeti előnybe hozza majd a tudomány világversenyében.

Kár tagadni, engem is elkapott a „ki-ha-mi-nem?” kivételesség-tudat

igézete, a hasznosság és eredetiség hite, illetve az, hogy talán nincs kőbe vésvé, hogy a kelet-európai ökonómusnak nem jár más szerep, mint az adatszolgáltató a szovjetológia tudományos termelési láncának a végén. Nem álltam egyedül azzal az ötlettel, hogy – mint később elkereszteltem – egyfajta „határesetgazdaságtant” művelhetnénk, mely a tervgazdaságok azon jelenségeit vizsgálja *in vivo*, mint a hiány, az informalitás, a természetes szabályozás vagy a pártállami tulajdon, melyek a piacgazdaságokban nemegyszer csupán határesetként, *in vitro* tanulmányozhatók. Kirajzottunk hát a hetvenes évek elején, akkor-ifjú közgazdászok tucatjai a vállalatokba, téveszekbe és az állami hivatalokba, hogy a magyar szociográfiai hagyományok szellemében leleplező esettanulmányokat írjunk arról, miként veti ki magából idegen testként a „terv” a „piacot”.

A biztonság kedvéért volt még egy indokom. Anélkül, hogy eszményítettem volna a '68-as magyar reform alap gondolatát, el kellett ismernem, hogy a piaci szocializmus menedzseri típusával való hazai kísérletezés során számos eredeti megoldás született. Ezek ráadásul rokonszenvesebbek is voltak számomra a hagyományos tervgazdaság meghaladásának olyan variánsainál, mint a szovjet „optimális

tervezés” vagy a jugoszláv öngazgatás, a kínai kommuna-rendszerről nem is szólva. Úgy gondoltam, hogy az új mechanizmus sorsát nyomon követve felfedhetjük az ómechanizmus számos titkát (vulgo: Kádárból megérthetjük Rákosit, netán Brezsnyevet). Ugyanúgy, ahogy a szabálytól való eltérést kutatva rálelünk a szabályra magára, amikor az bünteti, hogy megszegték. Afelől pedig semmi kétségem nem volt, hogy – mint az 1972/73-ban be is következett – a büntető kéz imád lesújtani. Mindazonáltal kiábrándító, egyúttal igen tanulságos volt látni végzős egyetemistaként és zöldfülű kutatóként, miként működik „nagyban” egy reformellenes kampány a gazdaságban, hogyan mozgósítanak a kommunista elit keményvonalasai és mi módon manipulálják a társadalmat kollektivistá-egyenlősítő, piacárhóztató retorikával. Valósággal megsajnáltam a reformereket. Igaz, érzelmileg még jobban felháborítottak azok a retorziók, amelyek a Lukács-iskolát és -óvodát érték (foglalkozási és publikációs tilalom, rendőri megfigyelés, később „kiszekálás” az országból), ideértve Haraszi Miklós letartóztatását és perbefogását is *Darabbér* című könyve miatt.

Minden undorom ellenére úgy véltem, hogy óriási luxus lenne nem kihasználni a kínálkozó alkalmat (megint csak nem a disszidálásra, hanem) arra, hogy megnézzük, a húzd

meg–ereszd meg hol ér véget, és vajon az ellenreform szokás szerint egy még újabb mechanizmusba torkollik-e. E kutatási programnak az volt a rákfenéje, hogy egyfelől az „ez a mi munkánk, nem is kevés” szemtanúi pátosza idővel szükségképp alábbhagyott, másfelől, amikor újabb reform helyett végenincs stagnálás jött, és betérítette az országot a hetvenes évek nyomorult homálya, az ember már „futott a pénze után”. Ki akarta volna veszni hagyni a sok munkát, melyet abba fektetett, hogy egy autoriter-titkolózó világban lehántsa a látszatot a valóságról, esetemben a szovjet, a magyar és a jugoszláv reformeszmék összehasonlításával

bíbelődve, illetve – felüdülésképp – esettanulmányokat írva a reformok menetrendszerű kudarcairól? Ekkor még nem tudtam, hogy igyekeztem jószerivel hiábavaló lesz: bárhogy erőlködünk, a határeset-gazdaságtan nem alkotható meg kizárólag a mi külön bejáratú, buherált kelet-európai fogalmaink segítségével. Rövidlátó és meglehetősen provinciális szemtanúnak bizonyultam. Sajnos röviddel azután, hogy erre ráeszméltem, a kommunizmus hirtelen összeroppant, s a bogár, melyet annyian vizsgálgattunk, elmászott a mikroszkóp alól.

Mégsem ártott volna egy jobb egyetem ’68-ban...

JEGYZETEK

1. Lásd, Dutschke magyar barátja. Beszélgetés Révai Gáborral, 2000, 2008/7–8.
2. Hogy egy pillanatra se gondoljuk azt, hogy kizárólag a Közgazdasági Egyetemen honos represszív hatalmi módszerek áldozatai lennénk, nos, erről gondoskodtak az ELTE Bölcsészkarán, melynek diákjaival szoros kapcsolatot ápoltunk, szinte egy időben kibontakozó, hasonló konfliktusok. (Vö. Dénes Iván Zoltán, Diákmozgalom Budapesten 1969-ben, 2000, 2008/7–8.) Arról is tudtunk, hogy a fiatal filozófus tanárok közt akadtak olyanok (például Hamburger Mihály és Ludassy Mária), akik pár hónappal korábban bátran kiálltak Csehszlovákia megszállása ellen.
3. Így nevezte annak idején szamizdatban terjedő könyvét a három lukácsista filozófus, Bence György, Kis János és Márkus György, mely 1989 után „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” címmel jelent meg (T-Twins, Budapest 1992), furcsamód tompítva az eredeti változat élet, mely a „lehetséges-e egyáltalán (*überhaupt*)?” kérdéssel indult.
4. E tekintetben Szamuely László úttörő könyve a hadikommunizmus gazdasági elméleteiről üdítő kivétel volt.

Szilágyi Ákos

A remény tündöklő bohócjátéka

1968

Nem 1968-at, ezt az ötven évvel ezelőtti *annus mirabilis*t akarom dokumentumként elmenteni az alábbi közleményben, hanem inkább 1968 emlékezetét; egészen pontosan azt, *aminek* 1998-ban látszott, tíz évvel az úgynevezett rendszerváltás után egy történetileg reflektált nemzedéki tudatban, történetesen abban, amelyet – reményeim szerint – még most, 2018-ban is, hatvannyolc éves hatvannyolcasként magaménak mondhatok. 1968-nak erre a húsz évvel ezelőtti emlékezetére reflektálok tehát 2018-ban, egyfajta személyes memory studies részeként.

1968 ötven éve tartó *felejtéstörténete* – ha ugyan ez történetnek nevezhető! – azt mutatja, hogy 1968 *menthetetlen*. Csupán e – mondjuk akkor talán így – *felejtésfolyamat* egyik találomra – hogyan másképp? – kiragadott húsz évvel ezelőtti pillanatát kívánom dokumentálni, azaz elhelyezni az immár *nem-történeti emlékezet* feneketlen szakadékhoz

hasonló tárhelyén, ahová a történő világ minden képben, szövegben, hangban rögzült és rögzített eseménye igyekszik – mocskolódo kommenttől a Britannica Encyclopaedia-ig, olcsó palacsinta-recepttől a teológiai tanulmányig, pornófilmtől a kora-renaisszánsz freskófestészetig, magyar nótától a barokk operáig –, hogy bármikor, bárhol, bárki által előhívhatóan tűnjön el a *hálózati emlékezet* óceánjának sötéten hömpölygő mélységében.

1

A minden eseményt minden eseménnyel történeti összefüggésbe hozó textuális kulturális emlékezet az *időben* kapcsolta össze az egymást követő eseményeket, az események e láncolatában értelmet keresve és mindig találva is. Az összekapcsolás, vagyis az értelmezés sokféle, egymásnak ellentmondó is lehetett, de

az összekapcsolás módja – a történetiség – ugyanaz.

A modern történeti tudat a történő történelmet mint *időben egymást követő* események szövevényes folyamatát reflektálta. Az időbeli eseményfolyamot kezdetbe és végbe tagolta, az így nyert időszakaszt (korszakot) újabb kezdetbe és végbe, az eseménytömeget a művészi elbeszélés műfaji szabályai szerint tagolva – főcselekményre és epizódokra, főmellékszinterekre, fő- és mellékszereplőkre stb. stb. Így nyert minden egyes esemény történeti értelmet, került mintegy helyére a „nagy elbeszélésben”, amely ezeken az eseményeken keresztül haladt célja – a *történet*, de a történetfilozófiai mesében maga a *történelem* vége – felé. Nem dicsérni vagy elmarasztalni, csupán jellemezni kívánom e néhány elnagyolt mondattal a történeti emlékezetet, amely immár a múlté, ha nem is abban az értelemben, ahogy a történeti tudatban a múlt értelmeződött.

A modernitás – nézőponttól, világnézettől, értékelő előfeltevésektől függően – sokféle, de egyként történeti tudata, a „történetiség” mint a világ általános érzékelésmódja szűnt meg ugyanis a textuális-kulturális emlékezet látványos visszaszorulásával, folyamatos eróziójával az utóbbi évtizedekben, és a pillanatról-pilla-

natra, információs pontról információs pontra ugráló digitális hálózati emlékezet bennszülötteiben, az Y-nak és Z-nek nevezett generációkban alighanem meg is szűnt létezni: dokumentálható mint a régi modern idők mentalitásának valamilyen rekvizituma, de maga nem képes már dokumentálni semmit, legalábbis nem azzal az evidens meggyőző erővel, amellyel a textuális kultúrában a történetiség rendelkezett.

Az egész földgolyó összes helyén és összes idejében egyszerre történő, egészen különböző horderejű, értelmű, minőségű események híreinek képeinek *egymás mellé kerülése* a képernyő imaginárius terében inkább a radikális mellérendelés szürrealista, semmint a történetiség racionalista elvét követi. A „real time” időben és a globális tér összes zegében és zugában zajló végtelen számú esemény folyamatos és véletlenszerű *egymás mellé kerülése* az elektronikus képernyő terében kizárja, hogy az események értelmileg összefüggő, valamilyen irányba tartó történéssé álljanak össze a tudatban, lehetetlenné teszi valamilyen – a fent kifejtett értelemben – történeti tudat kialakulását. A világ képernyőn létesülő képének konceptusa minden lehet – mitikus, esztétikai, konceptuálisan üres –, csak történeti nem.

Természetesen az elmálló textuális emlékezet nem válik semmivé: több száz év alatt létrejött impozáns

kulturális és történelmi tömbjének darabkái, romjai, roncsai bekerülnek a digitális hálózati emlékezet *értelmileg* artikulálatlan tárhelyére, ahol most már minden van – egyidejűleg és egymás mellett. Az időbeli egymásutániságon alapuló történeti eseményfolyamat a térbeli érintkezésen és egymás mellettségen alapuló képfolyam váltja fel.

Innen nézve 1968 osztozik csupán a textuális történeti emlékezet eltűnésének általános sorsában. Mindazonáltal 1968 emlékeztörténeti menthetetlenségének más okai is vannak, köztük olyanok, amelyek még a modern történeti emlékezet világába nyúlnak vissza, jóllehet erre ma már csak azok emlékezhetnek, akiknek tudata – nemzedékük időbeli elhelyezkedése folytán – menthetetlenül történeti ma is, mindezekelőtt maguk a hatvannyolcasok, ők viszont kezdettől fogva untak, vonakodtak emlékezni. Minden biztonnal azért is, mert egy kimenő történelmi széria – az utolsó történelmi nemzedék – képviselőiként, nekik nem volt már idejük *társadalomilag* megöregedni, nemzedékileg hatalomra kerülni, dicső történelmi múltjukkal legitimálni nemzedéki hatalmukat (a mindenkori „öreges” hatalmát) és éveik számából kovácsolni maguknak tekintélyt.

Természetesen a modern történelem és vele a történeti tudat bevégződése után, a *digitális kép hálózati*

fogságában született és felnőtt Y és Z generáció számára 1968-nak éppúgy nincs *történeti* értelme, jelentése, relevanciája, ahogy semmi másnak a történő történelemből. Mohácsi vész, 1848, dél-afrikai háború, sztálinizmus, 1917, 1956, 1945, második világháború, első világháború, sztálingrádi csata, Doberdo legfeljebb képernyőn röpködő hívószavak és képek, amelyekről – hála a linkelés könnyű tudományának – megállás nélkül új címszavakra lehet ugrani, minden szellemi előzmény és következmény nélkül, csak úgy, unalomból, szórakozásból, „miért ne?”. A link – a láncszem, a kapocs – ugyanis pusztán technikai és nem értelmi kötést jelent.

A digitális emlékezet tárhelyén elvileg minden mindennel érintkezésbe kerülhet, csak nem történetileg. Egy kattintás, más semmi. A történeti tudat fogalmi és kritikai tudat volt, még legprimitívebb változatában, az ideológiákban is. A történetiség az „értelem napvilágával” világította meg a történelmet (pontosabban éppen ezzel a megvilágítással hozta létre a történelem világát), kimúlása tehát kétségkívül szellemi elsötétülést, sőt, bizonyos fokú elbutulást jelent, amelyet egyelőre kevésbé ellensúlyoz a gyorsaság, a hozzáférhetőség, az észlelés érzéki kifinomodása. A történetések értelme ugyanis közvetlenül

érzékileg – agymunka nélkül – nem hozzáférhető: az értelmi összefüggés nem látható, a látottak nem ítélték meg legfeljebb esztétikailag – a vonzás és taszítás érzéki kategóriáiban, a lenyűgöző és az ocsmány közötti skálán. Természetesen lehet arra az álláspontra is helyezkedni, hogy nem létezik semmiféle értelem, hogy minden, ami van, csak azért van, hogy használjuk és élvezzük, hogy az események értelmét csak agyalágyultak keresik, hogy a szellemi sötétség és világtosság rossz- emlékü metaforák csupán, de a világ értelemvesztéséből, a fogalmi gondolkodás eltompulásából, a kritikai gondolkodás megszűnéséből vagy képi leleplezésekre redukálódásából fakadó vigasztalan következmények ettől még tagadhatatlanok. Elég talán most csak az emberi tudattalan – az ösztönvilág, a zsigeri indulatok – képekkel történő politikai-üzleti manipulálására utalni: a populista demokráciák vezetői számára a történelem már régóta a mitikus képek tárháza. Bármely eseményből, évszámból, névalakból gyúrhatók mitikus képek, amelyek csak előjelben és az általuk kiváltott reakciókban különböznek egymástól. A két lábbal a mediatizált politikai marketing talaján álló népidomárok a mumus képének felmutatásával haragot, dühöt, gyűlöletet váltanak ki a nézői tömegekből, az istenség képével pedig rajongást, azonosulást, büszkeséget.

1968-nak azonban nemcsak az utóbbi húsz évben felgyorsuló strukturális és mediális felejtésben van része, a múlt század hetvenes éveiben kijutott neki még a régimódi történeti *feledésből* is, amelyben a restaurációs korszakok eszméket, nevetek, eseményeket feledtető szándékos emlékeztetése (*damnatio memoriae*) keveredett az események szereplőinek önfelejtésével. Egy-egy alkalmi példával illusztrálnám 1968 e két régimódi, vagyis történeti felejtését/feledtetését. Amikor e sorok írója 1980 tavaszán, a Fiatal Művészek Klubjában *Hetvenes évek* címmel megrendezett tanácskozáson elhangzott, vitaindító előadásának közlése felmerült az akkor még belső terjesztésű (!) *Jel-Kép* folyóiratban, a főszerkesztőnek egyetlen szerény kérése volt csupán, hogy ahol a szövegben „1968” szerepel (nagyjából minden második mondatban), ott írjam át ezt „hatvanas évek”-re. (*Jel-Kép*, 1980. 3. szám, 21–33.) A másik példa a kielezeten történeti tudatú hatvannyolcas nemzedék nyilvános történeti önreflexiójának (számvetésének, személyes emlékezésének) ötven év óta folytonos és szinte teljes hiánya, a kezdeti önreflexió gyors elhalása a rá következő két évtizedben. Szinte illetlenség számba megy felidézni, hogy az első magyar szamizdatkiadvány a nemzedékének tagjait, barátait (ábécé-rendben haladva: Bauer Tamást, Beke Lászlót, a Bence

György–Kis János és a Benda Gyula–Hamburger Mihály párost, Donáth Pétert, Endreffy Zoltánt, Erdélyi Ágneszt, Fehér Mártát, Fodor Gézát, Haraszti Miklóst, Kenedi Jánost, Krokovay Zsoltot, Laki Mihályt, Ludassy Máriát, Mikó Istvánt, Pap Máriát, Pór Pétert és Vidrányi Katalint) önreflexióra, szellemi számvetésre készítő Kovács András összeállította *Marx a negyedik évtizedben* volt 1977-ben. A '68-as nemzedék önreflexiójának ez a mindmáig alig ismert, ebben a formában soha többé ki nem adott, lényegében elhallgatott dokumentuma (kivétel magának Kovács Andrásnak a *Beszélő* folyóirat *Beszélő évek* sorozatában 1998-ban megjelent személyes hangú írása és a kötetből itt publikált két szemelvény: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/marx-a-negyedik-evtizedben>), teljesen kiesett az amúgy sem túl gazdag '68-as magyar emlékeztörténetből, az értelmiségi-nemzedéki tudatból, mára pedig magából a történeti tudatból is, szinte olvashatatlanná vált. Mint Kovács András írja: „Most amikor újra átolvastam a kötetet, hogy a *Beszélő évek* szerkesztőinek felkérésére kiválogassak belőle néhány részletet, olyan volt, mintha egy teljesen más világban született, ismeretlen szövegeket olvastam volna. Szóval 1977, no meg a marxizmus nagyon messze van, és biztos vagyok benne, hogy saját szövegét olvasván az összes szerzőnek ugyanaz az érzése támadt

volna, mint nekem – mindebből ma már semmi sem érthető.” A saját szellemi fejlődését egykor *Utam Marxhoz* című könyvében rekonstruáló idős Lukáccsal ellentétben a '68-as nemzedék itt felsorakozó tagjai – köztük szép számmal Lukács-tanítványok – saját szellemi útjukat inkább az *Utunk Marxtól* címmel jellemezhetnék volna leghívebben (a megkérdezettek közt persze olyan is volt, aki semmilyen módon nem kötődött Marxhoz). Természetesen ez az „utunk” – maga az út metaforája – is messzemenően a történeti emlékezetre vallott: az életútra, a szellemi útra, az úton levésre mint elbeszélhető történetre.

Nem kétséges, hogy a '68-as nemzedék tagjai szellemileg nem maradtak egyhelyben a kudarccal és kiábrándulással záruló mozgalmas évet követő évtizedben. Sokan sokféle szellemi utat tettek meg, és a maguk útján-módján többnyire el is jutottak valahonnan valahová. De ez kinek-kinek az ő saját egyéni útja volt. Nem létezett semmiféle *közös nemzedéki út*, semmiféle „történelmi út”, amelyre az 1968-ban tizen- és huszonéves generációk *mint nemzedék* léphettek volna (az első világháború, a második világháború vagy 1956 után még léteztek ilyen történelmi utak a fiatal nemzedék számára). A kivonulás a társadalomból, a hátat

fordítás az „egydimenziós” fogyasztó társadalomnak, a polgári és az államszocialista establishment-nek, a marginalizálódás, a felkészülés az újabb konfrontációra, egy parányi kisebbség számára még a terrorizmus is, az intézményi karrier, olykor a cinikus megtérés a polgári establishment vagy az államszocialista nómenklatúra kebelére, a mozgalmi út: a kelet-európai polgárjogi mozgalomtól a művészeti undergroundon át a nyugati alternatívok és zöldek mozgalmáig – jól mutatják, hogy nem létezett közös nemzedéki út, csak saját utak voltak. A közös nemzedéki út hiánya már önmagában jelezte, hogy a '68-as nemzedék valamiképp két világállapot határán áll: a modern, ideologikus történelmi világ (a történelemvallás) és a posztmodern piaci világ (a pénzvallás) határán. Eszmei és kulturális világa teljesen eklektikus volt, csak a fennálló elleni érzelmi lázadás, a karneváli szellem játékossága, a kirobbanó vitalitás egyesítette nemzedékké ezeket az 1945 és 1952 közötti évtizedeket egy pillanatra – hitük szerint a megvesztegethetetlen és meg nem alkuvó fiatalság, valójában pedig a Fogyasztói Piac égisze alatt, hiszen minden polgárellenes, antikapitalista gesztusuk, polgári társadalmat provokáló, megbotránkoztató jelképük, politikai ikonjaik, lózungjaik, olvasmányaik, öltözködésük, haj- és szakállviseletük azonnali piaci tömegtermékké vált.

2

1968 történelmi helyének különösségét – legalábbis 2018-ból, tehát a történelmi időn túlról nézve – mindenképp az adja, hogy már magukban az eseményekben és az események korabeli értelmezésében is bizonyos zavar, tanácstalanság, tétovás érzékelhető, hogy ugyanis mi ez az egész, mi történik itt spontánul, mégis egyidejűleg a hidegháborús megosztott világ egészen különböző színhelyein. Van-e valamilyen egyetemes történelmi koncepciója a zajló eseményeknek, beilleszthető-e ez a sokféleség valamilyen címszó alatt a modern történelmi emlékezet textusába, fogalmi rendszerébe, a történelemben, mint az ész szövevényében megszűnt lineárisan előre haladó időfolyamatba, amelyben a szereplőknek még a cseleket is az ész veti. Történelemmé vált és válhatott-e egyáltalán, vagy ennek már csak pusztán látszatává? Politikailag forgatta-e meg a világot vagy csak kulturálisan, történelmileg vagy inkább piacilag, eltávolítva mintegy a piaci idő (a pénz) kiteljesedése előtt toronyosuló utolsó történelmi – politikai, erkölcsi, spirituális – akadályokat, noha nem tudta, hogy ezt teszi. Az a hamis tudat töltötte el, hogy a radikális szükségletek forradalma ez a „represszív tolerancia” egydimenziós fogyasztói társadalmá és a még annál is represszívebb intolerancia a

dimenziótlanul bürokratikus államszocializmusa ellen.

A történeti tudat felől nézve 1968 olyan forradalomnak látszik, amely nemcsak megállt vagy megdermedt – Jacob Burckhardttal szólva – „a remény ragyogó bohócjátéka” kezdeti állapotában, de amely eleve nem is akart ennél továbbjutni. 1956 még modern forradalom volt, de – lévén elszigetelt, helyi esemény és nem valamilyen egész Európán vagy a világon végigsöprő forradalmi hullám szülötte – megrekedt a forradalmi vulkánkitörés fokán, a „remény ragyogó bohócjátékát” – minden modern forradalom e legszebb pillanatát – 1956-ban káosz, véres erőszak, a leveretését véres megtorlás követte. 1968 ezzel szemben minden egyes meghatározó színterén – minden erőszakos utcai összecsapás ellenére – megmaradt „a remény ragyogó bohócjátékának”: elsődlegesen nem a paternalista politikai hatalom, hanem a represszív szimbolikus hatalom megdöntésére, vagy, ahogy akkor fogalmaztak: a képzelőerő hatalomra emelésére irányult.

A „jövő tündöklő fantáziaképe” ugyan ezekben a napokban is „el-lehetetlenített minden hűvös mérlegelést”, de mivel 1968-ban nem a hidegháborús jaltai világrendszer, pláne nem a neokapitalista fogyasztói társadalom és még csak nem is

a szovjet típusú kelet-európai államszocializmus „nagy válsága” következett be (erre még jó húsz évet kellett várni), hanem a represszív világrendszerhez, a totális államhoz és a totális piachoz kapcsolódó érzelmi és kulturális, erkölcsi és politikai értékek válsága, amely a második világháború után született vagy felnőtt tizen- és huszonevűek, tehát a fiatal nemzedék tudatában kulminált, mindezért a fennállóval szembeni tiltakozás egyetlen pillanatra sem csapott át a tömegek tiltakozásába, a hatalomra emelt képzelőerő – a „jövő tündöklő fantáziaképe” – nem ragadta meg a tömegek képzelőerejét annyira, hogy készek lettek volna elveszíteni „fogyasztói láncikaikat” és félretéve ezért a fantáziaképet a középosztályi polgári józan ész hideg mérlegelését, szétverni a fennálló világot. Egyszóval, az ifjúsági és értelmiségi lázadásnak „nem állt rendelkezésére” az „előre felmérhetetlen iramban terjedő és mélyülő nagy válság” egyetlen attribútuma sem, mindenekelett – megint Burckhardtot idézve – nem volt meg „a gyúlékony anyag” megfelelő tömege, amin „nem egyszerűen a szenvedőknek, hanem a réges-rég általános változásra hajlóknak a száma és szándékai” értendők.

A modern történelem végének nemzedéke eleve nem a politikai hatalmat akarta megszerezni, hanem a modernitást akarta befejezni. Min-

den hatalommal, alárendeltséggel, hierarchiával, kötöttséggel ellen-szenvezett, de különösképpen attól a hatalomtól ódzkodott, amely az erőszak diabolikus eszközével dolgozik. A hatvannyolcasok épp ezért az esztétikai képzelőerőt akarták hatalomra emelni. Végső soron ez kímélte meg őket a politikai vereségnél is rosszabbtól, attól, hogy győzzenek. De nem történelmi, nem politikai, hanem kulturális értelemben – még ha a fogyasztói piac, a tömegkultúra égisze alatt is – győztek: a képzelőerő került hatalomra. Csakis ennek a hatalomnak – a képzelőerő hatalmának – volt köszönhető a lengyel Szolidaritás 1979-ben, a portugál, spanyol, görög diktatúrák bukása Nyugaton, és a szovjet államszocializmus agóniáját követő 1989-es rendszerváltás Keleten; ennek volt köszönhető a faji megkülönböztetésnek véget vető polgárjogi mozgalom sikere Amerikában, a női emancipáció eredményei, az ökológiai gondolkodás terjedése és a környezetvédő mozgalmak felemelkedése, a társadalmi kisebbségek jogainak alkotmányos védelme, a szexuális szabadság, a multikulturalizmus, az alternatív kultúra felvirágzása és még hosszan sorolhatnám annak az 1968-at követő világméretű emancipációnak a vívmányait, amelynek köszönhetően ma csakugyan olyan világban élünk, amely a történelem horizontján belül maradván teljes-

séggel elképzelhetetlen volt, amire persze alig emlékszik már valaki. De mert alig emlékszik – a történelmi emlékezet elenyészőben van –, értékelni sem nagyon tudja az eltelt ötven év elképesztő emancipatorikus vívmányait. Ezért válik lehetségessé ma egy olyan *anti-emancipációs kulturális ellenforradalom* szimulációja – helyi szinten és világméretben is –, amelynek céltáblái: 1968 és az 1968-asok.

3

1968 történelmi menthetetlenségét mutatja az is, hogy politikailag használhatatlan volt: sem korabeli ellenfelei nem démonizálták (inkább hallgattak róla, úgy tettek, mintha nem lett volna), sem csalódott és reménykedő hívei nem készítettek emlékből leborulási szentképet. Semmi előtt sem akartak leborulni, kiváltképp önmaguk, saját hősi múltjuk bálványképe előtt nem. Még a felnőtt ember tekintélyt parancsoló habitusa, a fenyegető és leckéztető szülői, a homlokráncoló, felsőbbbbséges nevelői tekintély is mélységesen idegen maradt tőlük. Média-mumust és démonikus frame-t is csak most, ötven év múltán csinálnak 1968-ból azok, akik 1989-ben – az utolsó utáni nemzedék történelem-látszatát öltve magukra – egy pillanatra mintha a hatvannyolcasok nyomdokába lép-

tek volna. De hát csak látszat volt már ez is!

1989 és 2018 között közel harminc év telt el. Az 1989-ben huszonéves ifjak ma nagypapa korú öregek, akik szép, tekintélyes habitust alakítottak ki maguknak, öreges féltékenységgel ragaszkodnak a hatalomhoz – minden hatalomhoz –, mintha csak tegnap volna, állandóan attól tartva, hogy elveszthetik, és mert a mai fiataloktól, az X, Y, Z generációktól politikailag nincs okuk tartani, politikai ellenségre viszont szükségük van, groteszk módon a náluk fél vagy egy nemzedékkel idősebb hatvannyolcasokból csinálnak maguknak ellenfelet: 1989-es nagytaták az 1968-es nagytaták ellen – ha harc, legyen harc!

Annyiban érthető a ma hatalmon lévő öregek (az utolsó utáni nemzedék) hadakozása a még öregebbekkel (az utolsó nemzedékkel), hogy más épkézláb történelmi (értsd: történelmi tudatú, ideologikus) nemzedéket nemigen találhatnak ma már. Az Y és Z generációk már nem a történelem, hanem a piaci kultúra lombikjából pattantak ki; nem a történelem idejében-terében pozícionálják magukat; eszük ágában sincs nemzedéki harcot folytatni a politikában és megdönteni az idősebbek nemzedéki uralmát; *generációs identitásuk* a globális piaci tömegkultúra által létrehozott élmény-ízlés-divat közösségen alapul, nem pedig vala-

milyen történelmi problematikán, közös eszmén, közös feladaton. Márpedig ezzel a nem-történelmi generációs identitással még szembehelyezkedni sem lehet: politikailag azonosíthatatlan, történelmileg megfoghatatlan, ideológiailag képlékeny. Ugyanezért azonban semmiféle ellenállás sincs benne a hatalommal szemben: ha zavarja, kivonul kontrolja alól, ha pedig jól megfizetik, akkor elvek nélkül, szakszerűen kiszolgálja azt. Semmiféle generációs, pláne politikai lázadásnak nincs társadalmi talaja – hová gondolnak? Nem a történelemben élünk! A Y és Z generáció is meg-megmozdul néha, de csak ha pénzt, javait, életformáját, kedvenc technikai kütyüit érzi fenyegetve. Ha a hatalmat birtokló 1989-es nagytaták megértik, hogy ehhez nem szabad nyúlni, akkor az Y és Z generációtól életfogytig uralkodhatnak a politikában („úgy kell a hülyéknek!” – gondolják magukban).

A hatvanas évek elején-közepén született évről-évről a 80-as évek végére megképződött se-nemzedék-se-generáció 2010 óta töretlenül uralkodik a politikában. Hatalomra kerülve valósággal virtuóza lett az imitációnak. A politikai, a kulturális, és – nem utolsósorban – a gazdasági imitációk azonban nem a Történelem (ilyen-olyan utópiák vagy eszmék) napja, hanem a pöre

anyagi érdek, a haszonszerzés napja körül forog. A totális imitáció – az „új időszámítás”, az „új rendszer”, az „új rendszerváltás”, a „fülkeforradalom” – totális giccse a hatalom kizárólagos gyakorlását szolgálja, ez utóbbi pedig a valóságos anyagi haszonszerzés, egy fölöttébb eredeti tőkefelhalmozás szolgálatában áll. 1989-ben aligha lehettek még tudatában annak, hogy amit tesznek, nem lehet több imitációnál. Utóbb viszont ráébredve az imitációk és szimulációk politikai hasznára, egyre tudatosabban aknázták ki az új képkorszak lehetőségeit: tudatosan színleltek, játszottak meg bármit, amire a hatalom megszerzése és megtartása érdekében szükségük volt, de aminek már semmiféle történelmi vagy eszmei valóságfedezete nem maradt: nemzeti szuverenitástól a forradalomig, neobarokk retorikától a Trianon-mítoszig, kereszténységtől a pogányságig. A szüntelenül változó tartalmú történelemimitációk értelme abban áll, hogy eltakarják azt, ami valójában történik: a hatalom átváltását pénzre és a pénz átváltását hatalomra, az összes anyagi erőforrások magáncélú kisajátításával, és az állam gründolta, az új rendszer talpkövét alkotó középosztály javára történő újraelosztásával.

Nyilvánvaló, hogy a nemzedéki harc, a '68-as nemzedék és szellemiség ellen retorikailag meghirdetett háború is imitáció, hozzátenném:

provinciális imitáció. Annak a felszólításnak, hogy most már tűnjenek el „a '68-as őskövületek, mert most már mi jövünk”, az ad különösen groteszk színezetet, hogy ezt a „'89-es őskövületek” mondják, ráadásul úgy, mintha nem lennének itt legalább nyolc éve az effajta „őskövületek” teljes hatalmi súlyával nehezedeve rá a mindenre, miközben a „'68-as őskövületek” hovatovább már nemcsak a politikából, de az életből is távoznak. Nem csoda, ha a fiatalabb korösszetételű szélsőjobb párt vezére a Hatalom Párt „nagy öregjének” groteszk frame-jét – „tűnjenek el a '68-asok!” – ellene fordította, mondván: „igen, de velük együtt tűnjenek el a '89-esek is!”, mert most már ők, a huszon- és harmincévesek jönnek. Persze, ő is csak szimulált. Nemzedékek sem nem jönnek, sem nem mennek ma már. A nemzedék mint a történelmi idő generációs formációja lelépett a színről, a pusztán életkori generáció pedig mint a piaci idő formációja – az X, Y, Z generációk képében – húsz éve jól kivehetően színre lépett.

A hatvanas évek derekán születettek magukat – talán politikai debütálásuk okán és jogán – '89-esnek nevező generációja a modern történelem utolsó nemzedéke (a '68-as) és a posztmodern első piaci generációja közé szorult. A történelmi nemzedék

váltakozása a szülők és gyermekek, „apák és fiúk” biológiai korkülönbségén alapult; a piaci generációk váltakozása a piaci idő diktálta technológiai és életformabeli váltásokon, médiahasználaton, fogyasztói és viselkedési divatokon, és sokkal gyorsabban zajlik, mint a történeti időben. Így következhetett be, hogy a magukat ’89-eseknek nevezők már sem történelmi nemzedékké nem válhattak, sem piaci generáció nem lett belőlük, de a politikai hatalom

és a tömegmédiák birtokában egyelőre ezt is, azt is több-kevesebb elhithető erővel *imitálják*. Az imitátorok hatalma azon alapul, hogy a ’68-as nemzedéknek sohasem kellett igazán a hatalom, a X, Y, Z generációk pedig nem alkotnak nemzedéket, nincsenek közös politikai céljaik, megelégednek azzal, ha a politika békében hagyja őket, ha meg nem hagyja, kivonulnak fennhatósága alól: egyszerűen más országokba helyezik át életük színterét.

© Fortepan, 1968

A mi kis '68-unk

NEMZEDÉK-BÚCSÚZTATÓ [1998]

A mi kis „'68”-unk már harminc éves. Lám, fölötte is hogy eljárt az idő! Igen ám, de milyen idő? Mert-hogy nem a történelem ideje, az bizonyos! „'68” nem öregszik. Nem azért, mert dacol az idő múlásával, hanem mert nem képes elmúlni. Szervileg hiányzik belőle az elmúlás képessége.

Nem mintha e *beszédes évszám* önmagában jelentéktelen vagy súlytalan események névalakja vagy emblémája lenne. Csakhogy ezt az eseményt – a jelek szerint – már nem a modern idő *történeti kifejlésének* logikája gyűri múlttá. „'68” történetileg nem gyűrődik. Nem távolodik az időben, inkább közeledik. Úgy megy, mintha jönne. Nem szigorodott „hősi múlttá”, nem szentelődött rendszerek vagy hatalmi gyakorlatok politikai eredet-idejévé, nem intézményesült, nem szilárdult

legitimációs ideológiává, nem hagyománya semminek és senkinek. Nem a múltból – akár személyes múltunkból – merül fel távoli, fájó emlékként, gyötrő kísértetként, elfeledett-megtagadott eszményként, hősi példaként vagy az utódok okulására szolgáló leckeként, hanem a jelenből néz ránk, mi tagadás, kissé bárgyún, legalábbis tanácstalanul. Ha ránk néz, egyetlen épkézláb gondolata sem támad. Nem ért minket. Nem érti, hogy jutottunk idáig. Hogyan változhattunk meg ennyire. Egyáltalán nem ért semmit. Úgy néz ránk, mint akinek elment az esze vagy soha nem is volt. „'68” bolondünnep volt, a polgári világállapot rövidzárlata, amelybe egy karneváli forradalomjáték, egy színre vitt forradalom idejére bevette magát az ifjúság és álmodott magának egy másik világot. Ámde *időközben* „'68”-cá vált az egész világ, még ha homlokán az új évezred évszámát viseli is már, és „'68” karneváli rögtönzésének

A mi kis '68-unk In: *Fordulat*. Társadalomelméleti Kollégium, 1999. Tavasz–Nyár.

rejtett jelentése *esztétikai világgállapotként* tárult fel a posztmodernitás régi-új világgalkotó kategóriáiban.

Épp ezért emlékezni sem lehet „'68”-ra úgy, mint a modern történelem idejét kizökkentő, menetét megszakítva újrakezdő világeseeményekre – forradalmakra, lázadásokra, háborúkra, katasztrófákra szokás. „'68” kilóg a történelemből, mármint a modern, ideologikusan konstruált történelemből, noha betetőzése, szinte már túlsordulása annak. *1968 óta harminc év telt el, történetileg azonban „'68” mégis harminc évre tőlünk.* Nincs olyan távolságban, mint a kortársaktól 1930-ban 1900 volt, 1975-ben 1945, 1947-ben 1917 vagy 1986-ban 1956. Igen, de mért nincs? Nos, ha másért nem, azért, mert: *„nem vagyunk mi kortársak!”* Rendszben, ennyit már tudunk. Ahol nincs történelmi kifejlés, ott nincs korszak, nincs kortársi idő és persze kortársak sincsenek. Mert hát hogyan is emlékeztek a kortársak elmúlt időkre egykoron? Ismeretes, hogyan: nosztalgikusan megszépítve múltat, historizálva a jelent (az uralmi rendszert), a múltat „kritikailag elsajátítva”, ideologikusan megbélyegezve, „véggépp eltörölve”, kiátkozva vagy visszasírva, szembesítve a sivár jelennel, eszménnyé fényesítve, okulásra szolgáló leckeként idézve föl, az aktuális jelenhez szabva igazítva, mitizálva, meghamisítva, dokumentálva és így tovább.

De vajon miért nem hímezte legitimációs lobogója selymébe egyetlen politikai mozgalom, párt, kormányzat, állam sem 1968 „szent nevezetét” 1989 után? Talán mert profanizáló, karneváli szelleméből hiányzott a szentség és ezért alkalmatlan volt bármely hatalom szentesítésére? Vagy azért, mert „'68” nem győzött? De hát se szeri, se száma a bukott forradalmaknak, levert felkeléseknek, vereségbe torkollott felszabadító háborúknak, amelyek a historizáló nemzettudat ideológiai szövetébe úgy szövődtek bele, mint a „megtartó történelmi emlékezet” aranyfonalai! Vagy talán „'68” nem volt eléggé nemzeti? Vagy, mert ahány hidegháborús tömb és tömbország, annyi „'68” és annyi jelentése is „'68”-nak? Netán „'68” politikai identitása, jelképrendszere, beszédmódja túlon túl baloldali volt, semhogy a baloldali etatizmusok általános csődje után és az európai baloldal általános tanácstalansága közepette „történelmi mondanivalója” aktualizálható lett volna? Esetleg, mert túlságosan eklektikus, túlon túl zagyva volt ez az egész Marxot Freuddal, Maót Jézussal, „kis vöröskönyvet” a szexuális forradalommal, utcai akcionizmust a „virághatalommal”, „Ho apót” és Che Guevarát LSD-vel, hippie ellenkultúrát disszidens szamizdattal, zsigeri antikapitalizmust piacgazdasági reformizmussal, Mickiewicz Ősökjét forradalmi avantgárdal, Prágát Pá-

rizzsal, Varsót Nyugat-Berlinnel özszerázó „'68”-as koktél, semhogy történelmi tradícióként vagy politikai ideológiaként egységesíteni, hitelesíteni, szellemileg feléleszteni, politikailag fenntartani lehetett volna?

A kérdések retorikusak. Azért sorjáztatom csak őket, hogy kiderüljön: nem jó, vagy nem jól feltett kérdések. „'68” a történelmi emlékezet, s így a politikai legitimitáció számára is hozzáférhetetlen. Mert „'68” volt – anélkül, hogy ennek tudatában is lett volna – az első *modernitás utáni*, épp ezért *vértelen* és egyben *globális forradalom*. Nem a modern történelemben zajlott le. Nem szétszakította a történelmi idő láncát, hanem fölfűzött rá mindent, ami a kulturális időben a keze ügyébe került. Nem gondolatjelet húzott múlt és jelen közé, hanem idézőjelbe tett mindent, amit talált: jelent, múltat, jövőt. Nem megdönteni akarta az „ancien regime”-et (azon már nem volt mit megdönteni), hanem színpadra vinni a régi világ megdöntésének vidám vásári komédiáját, a forradalmi karnevált. Nem a politikai szabadság ígázte meg, hanem a személyes szabadság, de még ezen belül sem az, amelyik az egzisztenciális egyén halálosan komoly választásán áll és bukik, hanem az esztétikai szabadság felelőtlensége, érzéki könnyedsége, következmények nélkülsége,

alakváltoztató játékossága, kreatív és ironikus szelleme. „'68” nem új politikai világot alapított tehát, hogy megpróbáljon mindent előlről kezdeni, hanem a modern politikai ideológiák állványzatát lebontva, először fedte fel az új világállapot beköszöntét, először tárta a világ elé – ujjongva és nevetve – a modernitás ürességét, kiélvezve a botrány érzéki örömeinek minden cseppjét. Egy olyan világállapot beköszöntét, amelyben nem lehetségesek többé forradalmak. Ahogy a modernitás előtt sem voltak lehetségesek, úgy a modernitás lezárulásával sem lesznek azok. Már a '70-es évek portugáliai, görög rendszerváltásai is jól mutatták ezt a tendenciát, hát még a '89-es rendszerváltások! Nem lehetségesek, mert lépésről-lépésre minden forradalomra vált. Igaz, a piac, a pénz, a technika, az informatika forradalmává, ennek permanenciája azonban mindmáig tart. Forradalmat tetszenek csinálni? Nagyszerű, már épp kérni akartam! Csak minél több forradalmat, minél több szabadságot, felszabadítást, érzéki élvezetet, fogyasztói örömet – annál jobban megy az üzlet! „'68” csak tükröt tartott a modernitás utáni világnak és ez a tükör azt mondta: a világ „tisza Amerika”.

„'68” azonban a lélek, a szellem, a minőség annyiszor megálmódott „tisza” forradalma sem volt. Sokkal inkább volt a test – az egyéni és

közösségi test –, az elfojtott érzékek, a képzelőerő, a látásmód, az ízlés, az életforma és életminőség *esztétikai forradalma*, s mint ilyen, a posztmodern idő, a globális pénzgazdaságon nyugvó fogyasztói világcivilizáció *alapító aktusa*. Nem kötődött egyetlen színhelyhez, egyetlen csoporthoz vagy ideológiához, még csak valamilyen látványos főesemény időpontjához sem: végtelenül sok szintéren, végtelenül sokféleképpen és sokféle időben zajlott. Szereplői részben ilyenek is képzeltek és akarták, részben őszintén – amilyen őszintén csak egy történelmi karnevál világfelforgatóitól telhet – átéltek és végigjátszották az eszmemegvalósító modernitás összes sorstragédiáját, a szerencsétlenség, a kétségbeesés, a csalás és csalódás, az illúzióvesztés összes ismert modern történetét, morális csapdáját, lelki kutyaszorítóját, összes öngazoló, önfelmentő és önvádoló szerepét. Játszották, amíg csak játszhatták és játszották, *mintha* mindez még érvényes volna.

Ilyenformán „'68” sem nem győzött, sem nem bukott el. Nem vált történelemmé, így hát emléke sem élhet, jóllehet nem foszlott semmivé. Nem mögöttünk van, hanem – bizonyos értelemben még mindig – előttünk, főként pedig közöttünk és bennünk. Még hozzá folyamatos jelenként. „'68” nem vész el, csak átalakul. *Próteuszi alakoskodása* már a levegőszerűen tovaillanó, korlátla-

nul alakítható, végtelenül képlékeny *reálidő* – az elektronikus pénzidő és a virtuális képernyő-idő – eljövételére vallott. A modern történelem *prométheuszi*, majd *sziszifuszi* ideje után „'68” a posztmodernitás *próteuszi idejének* születését jelentette be, vagyis a *jó hírt*: az abszolút kezdetbe és végbe tagolt, holt múltra és reményteli jövőre széthasadt idő, az önmagával azonos történelmi üdvidő – az utópisztikus és egyszersmind katasztrofális időszámítás – végét. A „'68”-as idő nem törik és nem szakad. Puha elem. Bármikor ki lehet belőle lépni és bármikor bármibe átalakítható. „'68” még csak cezúrát sem képez az időben, inkább afféle banánhéj, amelyen a modern idő megcsúszott és hanyatt esett. Ez az időcsuszam jó másfél évtizedig tartott, mindaddig, amíg az európai emberiség a történelmi időből teljesen ki nem csúszott.

Látszólag persze minden a megszo-
kott módon zajlik: a csapból is „'68”
folyik, bár csak a sajtó által kényszer-
esen megengedett évfordulós csap-
ból. A politika csapjából nem folyik
„'68”. Éspedig azért nem, mert nincs
benne egyetlen cseppje sem! A po-
litikában – pártra és meggyőződésre
való tekintet nélkül – „'68” ma sem
jó semmire. Legitimációs használa-
ti értéke a nullával egyenlő. Nem is
mondanak „'68”-ért imát, nem ko-

szorúznak és nem avatnak emléktáblákat, történelmi „fehér foltját” senki nem igyekszik eltüntetni a történelemírásból, kisajátításáért sehol nem folynak legitimációs küzdelmek a politikai hatalom szereplői között. „’68”-asok sehol nem kapnak állami kitüntetések, kegydíjat, nyugdíjkiegészítést, sehol nem tömörülnek véd- és dac-szövetségekbe, (öszintén szólva, nem is igen tartják számon egymást „’68”-asokként). „’68” kutatására sehol nem szakosodnak történészek, „’68”-nak még egy vacak kutatóintézete sincsen, történetét nem írja a világon sehol senki. Mindez nem panasz, nem a mellőzöttek, a politikai vonatról lemaradtak, a történelmi időből kibukottak-kirekesztettek szokásos hiánylistája, amit évfordulókon szokás benyújtani a hálátlan utókornak, az eszmét eláruló egykori harcostársaknak, a hitehagyott népnek, – számonkérőleg, korholólag, vádlólag, megvevőleg. A hiánylista ugyanis nem azt mutatja, mi mindenből maradt ki szegény „’68”, ami pedig történelmi jogon megillette volna, hanem azt sorolja elő, *mi minden nem volt* „’68”, hányféle módon hiányzik belőle a történelmi értelem, a politikai ész, mi minden hozzáférhetetlen számára (beleértve ebbe a politikai ész mellett a személyes emlékezés nagy műfajait, a gyónást, az önkritikát, az önigazolást, a nosztalgiát is). Ezért nincs ugyanis „’68”-nak „utókora”,

„utóélete”, ezért nem tud múlttá gyűrődni-zsugorodni, ezért nem maradt meg a történelmi emlékezetben, amely hiszen maga is árnyéka csupán tegnapi, modern önmagának.

„’68” kilóg, kitüremkedik a modern történelemből. Nem értelmezhető a modern politikai forradalmak logikája szerint. Még csak az sem igaz, hogy „’68” elbukott, amit egyébként az is mutat, hogy nincsenek vértanúi, nem követte megtorlás, börtön, akasztás, sortüzek. A lázadás eklektikus politikai nyelvezetének összeaszalódása csak fölszínre hozta „’68” esztétikai és – mondjuk ki – elitárius értelmiségi jellegét, még ha az elit a vitális elittel – vagyis a fiatalsággal, pontosabban a diákfiatalsággal, a fiatal értelmiséggel volt is egyjelentésű. „’68” esztétikailag állt és csak esztétikailag bukhatott el. Ámde nem bukott, hanem éppenséggel diadalmaskodott: szemünk láttára és minden módon átélhetően a modernitás utáni világállapotban teljesül ki az a *nem-politikai lélek*, ami „’68” szedett-vedett, toldott-foldott politikai testében lüktetett. Mindez szinte észrevétlenül történt, politikai értelemben öntudatlanul, és történelemietlenül is. Már csak ezért sem játszhatott „’68” szerepet egyetlen *politikai* rezsim ideológiai legitimációjában, semmiféle historizálásban. Nem szolgál örök mementő gyanánt népnek és nemzetnek, vagy történelmi leckeként fiúknak. Nem

csoda, hogy politikusok nem tudnak és nem is akarnak kezdeni vele semmit. A modern európai történelem e túlsordulóan politikainak látzó pillanata szemernyi politikát sem tartalmaz, hacsak nem negatív értelemben. Folytatása, ha volt, csakis a civil szférában, az alternatív mozgalmakban, a marginális életforma-kísérletekben, a zöld mozgalmakban, a művészetben. Horribile dictu, még a „'68”-ból kifejlődött marginális értelmiségi terrorizmus véres szélsősége is a politika semmibe vételére és tagadására épült, noha elrettentő példáját adta a politika esztétizálásának, amire addig csak a fasiszták vették tervedek.

*P*olitikai értelemben „'68” valóban semmi! Ennél többet és ennél szebbet aligha állíthatnánk ma „'68”-ról, amikor maga a modern állam *politikai értelme* is egyre kérdésesebb. Maga az állam értelme ettől persze még nem vált kérdésessé, épp csak másféle nem-politikai megalapozásra vár. „'68” ebben az értelemben nemcsak hozzájárult a modern *politikai* állam – a politika mint hatalomakarás és uralkodni akarás – összeomlásához, de éppenséggel egy politika utáni politika, egy állam utáni világrend nyitánya volt. A játékos, bolondos, botrányos, karneváli „'68”, e capriccio-szerű európai forradalom talán mégiscsak más volt, mint a többi,

ha egyszer senki nem akarja és nem tudja bearanyozni? Talán tényleg ki-
lóg a forradalmak történelmi sorá-
ból, amit már azzal hírül adott, hogy
minden radikális ideológia, minden
modern utópia, minden történelmi
eszme egyidejű, tehát komolytalan
kihirdetésével bejelentette: „Tör-
ténelem-Isten halott!” és karneváli
táncra perdült teteme körül.

„'68”-as mindezért nem politikai,
inkább habituális értelemben lehet
valaki. Testi viselkedése, szellemi
stílusa, észjárása, modora, látásmód-
ja, beszédmódja, értékrendje szerint.
Ámde épp ez az, ami időközben el-
veszítette markáns történelmi-nem-
zedéki karakterét, ez az, ami a poszt-
modernitásban általános habitussá
vált. „'68” karneváli forgatagában
persze egy pillanatra úgy látszott,
mintha egy különös nemzedék a mo-
dern idők soron következő forradal-
mát robbantotta volna ki az „ancien
régime” ellen. A látszatot erősítette,
hogy – mint minden korábbi forra-
dalom – a „'68”-as végforradalom is
egy korábbi korszak forradalmának
jelmezét öltötte magára, nem volt
tisztában vele, hogy parányi törté-
nelmi testében egy új világállapot
kolosszális lelke lakozik. De az kez-
dettől fogva tudható és látható volt,
hogy „'68” nem foglalható bele sem-
miféle hagyományos politikai kép-
letbe, sőt, éppen ezeket a képleteket
rúgja föl, tolja félre, röhögi ki, for-
dítja át egymásba.

„'68"-nak nem volt saját lobogója, sem nemzeti, sem nemzetközi. Ezer lobogója volt, ezerféle – egymást politikailag és ideológiailag kizáró – jelszava, követelése, álma. Mindazt, amivel hadonászott, amit lengetett, amit skandált, egyetlen szempontból mérlegelte: elég vad-e, elég nyers-e, eléggé botrányos-e, azaz *eléggé vörös-e* ahhoz, hogy a létező világrend bikája fújtatva és toporzékolva rárohanjon. Hogyan is fért volna el egyetlen politikai dió héjában Prága és Párizs, Varsó és Nyugat-Berlin, Moszkva és Peking, New York és Havanna, piaci reformizmus és maoizmus, hippizmus és marxizmus, Rudi Dutschke és Dubček, Che Guevara és Jan Palach, Cohn-Bendit és Bukovszkij, Pasolini és Forman, Marcuse és Ota Šik, Magyar Dezső *Agitátorokja* Nyers Rezső „új gazdasági mechanizmusa”, a magyar ifjúmaoisták kisdéd „összesküvése” és a magyar lukácsisták elvhű antisztalinizmusa?

„'68"-tól semmi nem állt távolabb, mint a politikai hatalom megragadásának és megtartásának vágya. Már pusztán ezért is mélyen történelmietlen volt, ha ugyan nem történelemellenes. A „'68"-asok *nem egyik vagy másik világrendszer, hanem mindkét rendszerben az egész fennálló katasztrofális világrend ellen lázadtak föl. Ezért nem váltottak ki rokonszenvet és megértést egyik politikai oldalon sem.* Nemcsak a hidegháború politika céljaira, egyáltalán semmiféle politikai

célra nem lehetett és ma sem lehet felhasználni ezt a történelemellenes lázadást. Nem értették, illetve nem akarták érteni a politikai beszédet. Politizálásuk is karneváli volt: a politikai ész csúffá tevése, kiröhögtetése, lejáratása. A politikai ész halott. Akkor hát halál a halálra! Dögölj meg, Párt és dögölj meg, Állam! Dögölj meg, Bürokrácia és dögölj meg, Parlament! Éljen a közvetlen demokrácia! Jókedvünk nyara! A politikai ész érvénytelenségét úgy érték el, hogy mindenből politikát csináltak, a politikából pedig filozófiát, költészetet, színházat, grand guignolt – mikor mit.

Ám ha politikailag nem is, habituálisan mindez pompásan megfért egymással az esztétikai lázadás közös nevezője alatt. Habituálisan ugyanis az ifjúsági rétegek formális vitalitására alapozott individuális lázadás nyelve, stílusa, életformája teremtette meg azt az egységet, ami „'68"-at egyáltalán megkülönböztethetővé teszi a történelmi végidőben. Bármi jól jött, ami a lázadás, a felforgatás, a hatalomra emelt képzelőerő forradalmi nyelveként – tehát esztétikailag! – aktualizálható volt a hidegháború befagyott világrendje ellenében: „konkrét utópia”, „radikális szükségletek”, „érzéki felszabadítás”, „Vietnam”, „emberi jogok”. Az esztétikai lázadás *politikai esztelensége vagy bolondsága* csak felszínre hozta a modern politikai ész metafizikai botrányát. S innen nézve mellékes volt,

hogy a világ lefagyasztása a „represszív tolerancia” egydimenziós poszt-kapitalista vagy a „represszív intolerancia” ugyancsak egydimenziós posztsztálinista államának jegelési technikáját követi-e.

Azzal, ahogy „’68” – akarattal és akaratlanul – a paródiáig hajtotta a modern forradalmak történelmi játékeit és karikatúrává torzította a modern pártpolitikát és a politikai zsargonokat, valójában a hidegháborús világrend jegét olvasztotta meg. E jég nem pusztán embereket, társadalmakat országokat, régiókat tartott fogva, de befagyasztotta a modern világállapot egészét is, amely – két Európából indult világháború, Auschwitz és Kolima történelmi világkatasztrófái nyomán – már 1945-ben érvénytelenné vált. Fennállt ugyan, de érvényessége nem volt. Ez az érvénytelenség jutott lármásan, színesen, játékosan, botrányosan kifejezésre 1968 tavaszán és ebben az értelemben 1968 a közvetlen előzménye (sőt, előképe, bár nem tradíciója!) Dél-Európa (Portugália, Spanyolország, Görögország) még a 70-es években és Kelet-Európa 1989–1991 között lezajlott végforradalmainak, amelyek szintén csak eljátszották, szimulálták a modern forradalmakat.

A „’68”-asok történelmileg (azaz ideológiailag és politikailag) *eredendően* nem össze-, inkább széttartottak, s tartanak mindmáig. Ha valami

összetartotta őket, éppen ez a széttartás. Persze, ma már ez szinte észrevehetetlen: belemosódik a posztmodern időbe – az egzisztenciális idők, törzsi idők, szektaidők, nézési idők, átfutási idők, virtuális idők milliárdjaiba. Ha – innen nézve – a „’68”-asok előfutároként tűnnek is föl, csak annyiban, hogy előbb futottak ki *esztétikailag* a történelemből, előbb kerültek a Történelem után, mint maga a világ, mert nemzedéki elhelyezkedésük folytán előbb, élesekben és sorsszerűen élték át és játszották el, hogy a modernitás véget ért. Ezért is tekintem a „’68”-asokat végnemzedéknek, a történelmi végidő *tünetényes népének*: úgy vannak, hogy tulajdonképpen már nincsenek. Nem kerültek a modernitásban megszokott módon nemzedéki uralomra és ezért nincs mód ledönteni a trónjukat. A „’68”-as nemzedéknek nem a Történelem adta be az „ész cselét”, hanem – megfordítva – egy nemzedék cselezte ki a Történelem „eszét”, amikor *esztelenségeit esztétikailag ad absurdum* hajtotta.

De cselt vetett ezzel a „történelmi rossznak”, Goethe és Kafka Ördögének is: „Az ifjúság – írja Kafka – minden diadalmaskodik, átlát minden csaláson-ámításon, a sötét ördögi gonoszságokon, *hanem azután nincs ott senki, aki élhetne a győzelemmel, eleven erőt kovácsolhatna belőle, mert*

addigra már odavan az ifjúság. A felnőtt korosztály nem meri bolygatni többé egykori győzelmét, a nyomában járó ifjú nemzedék pedig – hiszen ellene nyomban újabb támadás indul, s ez győtri – a maga győzelmét akarja kivívni. *Így hát az ördög, noha állandóan vereséget szenved, sose semmisül meg.* Mármost éppen ez az, ami ez egyszer mégsem következett be: a Történelem Ördöge nemcsak vereséget szenvedett, hanem meg is semmisült. (Más Ördögök, persze, köszönik szépen jól vannak és a legjobb egészségnek örvendenek, de ezt most hagyjuk!) A kegyelemdőfést – mert *balsorsa* így akarta – éppen a „'68”-as végnemzedék adta meg neki azzal, hogy nem vált felnőtté, nem valósította meg a maga igazságát,

nem került hatalomra a politikában, s így saját ördögi szerepét sem játszhatta el a Történelem grand guignoljának éppen következő felvonásában. Így aztán színre sem léphetett. „'68” nem színrelépését, hanem a színről, mármint a Történelem színpadáról való lelépését jelentette. A Történelem világszínpada helyett új theatrum mundi volt kiformalódóban, amely a piaci tömegkultúra, a globális néznivaló jegyében állt és a tömegmédiák segítették világra. A Történelem demiurguszából és csinálnivalóból átalakult néznivalóvá, látványossággá, esztétikai spektakulummá, cirkusszá, műsorrá, szappanoperává, mikor mivé. De ez már, a regényes történeteket lezáró ismert fordulattal – egy másik történet.

„MINDEN MÚLT A MÚLTUNK”

Ez a 7 éves Fortepan Online Fotóarchívum jelmondata

Lapzártakor 106 308 fénykép

Ingyenes, de előállítására nincs ingyen!

Támogatni a Fortepan honlapján levő *Donate* gomb segítségével vagy a Summa Artium Fortepan számláján keresztül lehetséges:

16200010-10045820 (Magnet Bank)

www.fortepan.hu

Minden támogatást köszön a Fortepan!